

ציון

העורכים: אהרן אופנהיימר, ירחמיאל כהן, יוסף קפלן

מזכיר המערכת: יחזקאל חובב

תדפיס

שנה סו • ב • תשס"א

רבעון לחקר תולדות ישראל

מועצת המערכת: פרופ' יוסף קפלן - י"ר, פרופ' אלברט באומגרטן, פרופ' מרדכי ברייאר, פרופ' ישעיהו גפני, פרופ' אברהם גרוסמן, פרופ' ישראל יובל, פרופ' נדב נאמן, פרופ' קנת ר' סטאו, פרופ' יונתן פרנקל, פרופ' משה רוסמן, פרופ' שולמית שחר, פרופ' יוסף שלמן, פרופ' אניטה שפירא.

מרכזת מדור ספרים: סתו רחנצוויג-סופר

מזכיר כללי, החברה ההיסטורית הישראלית: צבי יקותיאל

התוכן

- 143 דרוק בר: משבר המאה השלישית באימפריה הרומית ותקפותו בארץ ישראל
171 ירון בך-נאה: משכב זכר בחברה היהודית העות'מאנית
201 ירון הראל: הודעת החכם באשי ששון הלוי כביטוי למאבקים המעמדיים בקהילת בגדאד

תגובות

- 227 רייצ'רד קלמין: מקורות 'ארץ ישראלים' ומקורות 'בבלים'
231 עדיאל שרמר: לא המדרש עיקר אלא המעשה: תשובה לרייצ'רד קלמין

ספרים ודברי ביקורת

סקירות

- 235 ישראל לוי: ביצ' רחנפלד, לוד חזקמיה בימי המשנה והתלמוד
238 זאב ספראי: L.I. Levine, *The Ancient Synagogue - The First Thousand Years*
242 דניאל בריארין: A. Kofsky & G.G. Stroumsa (eds.), *Sharing the Sacred: Religious Contacts and Conflicts in the Holy Land, First-Fifteenth Centuries CE*
247 שלום עבר: R.I. Cohen, *Jewish Icons: Art and Society in Modern Europe*
253 ליאן וולוביץ': לי רוטמן, חברה בראי החינוך: בית הספר היהודי הרומני 1914-1851
257 אלי לודנהנדלר: D. Soyer, *Jewish Immigrant Associations and American Identity in New York, 1880-1939*

260 מספרות המחקר

268 ספרים שנתקבלו במערכת

משכב זכר בחברה היהודית העות'מאנית

מאת ירון בן-נאה

בארטה הסמוכה לשלוניקי ניתנה בשנת שכ"א (=1561) סדרת עדויות מרתקת:

...עוד בא דוד בר נסים והעיד איך בזה הקיץ שעבר היה הולך בכפר אחד... וראו שם למושקו זה עם בחור אחד שהיה נרבע עמו במשכב זכור וכשראו אותם ברחו ונתפרדו איש מעל רעהו וברחו עם המכנסים בלתי קשורין[ם]... עוד בא חיים בר מתתיא והעיד איך פעם אחד היה עובר והולך דרך מקי[ם] האבן הגדול[ה] החלקה ושם ראה למושקו הנזכר שהיה רובע אותו תוגר א[חד] לרצונו... עוד בא לפנינו הכות[ר] אברהם די מילי והעיד כי היה רודף אחריו לאונסו במשכ[ב] זכור והוא לא רצה. עוד בא הבחור אליעזר בר אברהם והעיד איך בהיותו ביאלנה שמע שהיו מרננים אחרי מושקו זה איך היה נרבע מתוגר אחד עד שיצא עליו שם רע והיו קורין לו [שם] של גנאי וקים. עוד במותב וכו' כשבא לפנינו (ברכי יאודה צורי והעיד איך היום קרוב לבי שנים שהייתי אני ובחורים אחרים עמדי בביתו של מושקו היינו אוכלים ושותים שם ואחר האכילה הלכו כל הבחורים איש לביתו ואני ראיתי את מושקו הנז[כר] שהיה נרבע עם יעקב מול טוב... כשבא אברהם בר מר דוד ואמר כי היום קרוב לשנה א' חצוי הייתי בביתו של מושקו הנז[כר] וראיתי אותו שהיה רובע לבחור אח[ד]...¹

עדות זו פותחת בפנינו צוהר לאחד הצדדים הפחות ידועים בחייהם של גברים יהודים באימפריה העות'מאנית.² מאמר זה מוציא מארון הספרים היהודי תחום שכמעט לא נדון גם ביחס למקומות אחרים – משכב זכר בקרב גברים יהודים בערי האימפריה העות'מאנית. הדיון יישוב בעיקרו סביב הצדדים החברתיים של התופעה – דפוסי הקשור, הכוחות המעצבים, ויחסו של הציבור היהודי ושל הממסד הקהלי כלפיה, כפי שעולים מן השיח על אודותיה. אינני עוסק בזהות

* תודה למורי פרופ' יוסף הקר ופרופ' יוסף קפלן, לפרופ' בילי מלמן, ולידידי ד"ר רוני וינשטיין, ד"ר אייל גרוס ומר דני קפלן על הערותיהם, עצותיהם ועזרה.

1 ר' שמאל די מדינה (מהרשד"ם), שאלות ותשובות, אבן העזר, שלוניקי שני, סי' ג, נח ע"ב.
2 בהעדר מקורות על יחסי מין בין נשים יהודיות (סנאק, מסאקה בערבית), אינני עוסק בכך. זירת ההתרחשות של מעשים אלה הייתה בטריטוריות שנמצאו מחוץ לתחומם של הגברים ולכן לא נחשפו ולא תועדו. תיאורים וסברות בנושא זה היו בדרך כלל פרי דימונם של גברים אירופים ולא עדויות ממקור ראשון. אף אין לצפות לידיעות על כך בספרות ההלכה, משום שלעבירות מסוג זה לא הייתה כל משמעות לגבי מעמדן המשפטי של הנשים.

הביטויים 'עבירת זכור', 'משכב זכור', 'שכב את זכר משכבי אשה', ושימוש בשורש רב"ע – הצד הפעיל קרוי 'רֹבֵעַ' והסביל 'נִרְבָּע' (ראו למשל בציטוט הנזכר לעיל). ביטויים אלה מתייחסים בבירור למגע אנאלי בין גברים, ואינם משמשים לציון נוהגים אחרים, שלא לומר רגשות הומו-אירוטיים, שאינם מתועדים כל עיקר. יתר על כן, אין בביטויים אלה שום התייחסות ערכית למעשה. לעומת זאת בשפות זרות יש לביטויים הללו קונטציה שלילית, הנהשוואה לאנשי סדום מעידה על דהילגיטימציה של המעשה: סדומיות (sodomy, pederasty), ובדומה לזה המונחים לְאֵט בערבית ועִמְלִי קְוֹמִי לוט בתורכית עות'מאנית (שניהם גזורים משמו של לוט).⁶ להלן אשתמש בעיקר במונח 'יחסי מין בין בני אותו המין', הנראה לי כמונח ההולם ביותר את המתואר במקורות.

מחקרים שנכתבו בעשור האחרון שפכו אור על הזיקה ההדוקה בין תרבותם של יהודי האימפריה העות'מאנית לזו של החברה הסובבת, והצביעו על מעורבותה העמוקה של החברה היהודית בחיי העיר העות'מאנית ובתרבותה.⁷ שורשיה של מעורבות זו נעוצים בדפוסי המגורים של יהודי הערים הגדולות באימפריה, בעיסוקיהם הכלכליים המגוונים, וכמוכן במעמד החוקי והחברתי של בני החסות במדינה העות'מאנית. ביטוייה של הזיקה לסביבה רבים ומגוונים. הם ניכרים בהבטים שונים של תרבותם ושל עולמם – בסגנון הלבוש, בבית ובחפציו, בבית הכנסת, בזמרת החול והקודש, בשפת הדיבור, בהווי החיים, ואף בדפוסי התנהגות ובאמונות שלא תמיד עלו בקנה אחד עם האידיאלים של בעלי ההלכה והמוסר.

ההתנהגות המינית של האדם מושפעת מסביבתו. היא נבחנת ומתויגת כנורמטיבית או כסוטה לאור תפיסות יחסיות למקום ולזמן, להקשר התרבותי והחברתי ולמעמדו של הפרט.

6 על המושג 'סדומיות' בהגות הקתולית בימי הביניים ראו בהרחבה: M.D. Jordan, *The Invention of Sodomy in Christian Theology*, Chicago-London 1997. לדין קדם בכינויים השונים ראו למשל: בוסוול (לעיל, הערה 3), עמ' 41-46. על המינוח, ולמעשה על העדר מינוח בערבית, עובדה המורה על העדר קטגוריה מעין זו או התייחסות ערכית כלפיה, ראו: J.T. Monroe, 'The Striptease that Was Blamed on Abu Bakr's Naughty Son', *Homoeroticism in Classical Arabic Literature*, eds. J.W. Wright & E.K. Rowson, New York 1997, pp. 115-116. במקורות העבריים נזכר לעיתים המעשה ברמזיה ובהבעת עמדה שלילית: עבידה 'מכוערת'. ראו למשל: ר' משה מטראני, שאלות ותשובות, א' ויניציה ש"צ, ס"י רפ"ו, קל"ז ע"ב.

7 הק', 'שליחו של לואי הארבעה עשר בלבאנט', ציון, נב (תשמ"ז), עמ' 43; הנ"ל, 'רפאל לוי, אחמד באשי, מחמד באשי, לואי מבזאנטס – גלגוליו של יהודי איסטנבול במאה ה"י', גלות אזור גולה, בעריכת א' מירסקי, א' גרוסמן ו' קפלן, ירושלים תשמ"ט, עמ' 507-509; הנ"ל, 'יוצאי ספרד באימפריה העות'מאנית במאה ה"י' – קהילה וחברה, מורשת ספרד, בעריכת ז' ביינארט, ירושלים תשנ"ב, עמ' 471-478; ר' יהלום, 'שרדה עברית מיסטיה והרקע התורכי שלה', תרביץ, ס (תשנ"א), עמ' 625-648; A. Tietze & Y. Yahalom, *Ottoman Melodies, Hebrew Hymns*, Budapest 1995; E. Juhasz, 'The Material Culture of Sephardic Jews in the Western Ottoman Empire (Nineteenth and Twentieth Centuries)', *The Jews of the Ottoman Empire*, ed. A. Levy, Princeton 1994, pp. 575-583; V.B. Mann, 'Jewish-Muslim Acculturation in the Ottoman Empire. The Evidence of Ceremonial Art', *ibid.*, pp. 559-573; M. Rozen, *Hasköy Cemetery Typology of Stones*, Tel-Aviv 1994, esp. pp. 55-97

המינית ולא בנטייה ההומוסקסואלית, גורמיה, שכיחותה והמגוונים הרגשיים הכרוכים בה, ואף לא בקשר בין הזהות המינית לבין ההתנהגות המינית.

הומוסקסואליות היא כיום קטגוריה רחבה מאוד הכוללת מרכיבים שונים: אוריינטציה מינית, זהות מינית והתנהגויות מיניות, ובכלל זה יחסים רגשיים ופיסיים מגוונים בין בני אותו המין.³ לפי שעה אין הכרעה אם הזהות המינית קבועה מראש או שהיא נתונה לבחירה, ואף לא אם מדובר בתכונה מולדת ובלתי רצונית, שאינה ניתנת לשינוי, או בנטייה הנוצרת בשנות הילדות. כמו כן, לא ברור אם קיימת זהות מינית ברורה (הטרנסקסואלית, הומוסקסואלית, ביסקסואלית). הבחירה קיימת בבירור רק ביצירת הקשר המיני ובקביעת הזהות המינית, כתוצר של נסיבות חברתיות ותרבותיות.

על הקורא לזכור כי אין לשייך דרך קבע מעשים מיניים לזהות מינית; אין הם זהים לה וניתן לראות בהם לכל היותר אחד ממרכיביה. ההגדרות של המיניות הן תוצר תרבותי מודרני, ובספרו על תולדות המיניות עמד מישל פוקו על המצאתה של קטגוריה זו במאה ה"ט. פוקו לא ניתח או הגדיר את התחושות ואת היחסים הרגשיים שבין השותפים למעשה המיני, אלא את טיב המעשה בעיני הממסד הדתי והמשפטי. הוא הצביע על התמורה שחלה בעמדה הרשמית כלפי הומוסקסואליות במערב אירופה בראשית העת החדשה – לא עוד חטא, מעשה אסור אחד מני רבים, אלא מעשה המנוגד לטבע. הומוסקסואל נתפס כעברייני, המשתייך לקטגוריה אנושית סוטה ונבדלת, המובחנת במאפיינים שונים.⁴ איננו רשאים אפוא להחיל על העבר באופן גורף את התפיסה המודרנית של מהות הומוסקסואליות.⁵ יש חשיבות לבחינת המונחים המשמשים לציון יחסי מין בין גברים, שכן ניתן ללמוד מכך על דעה קדומה מכאן ועל נקיטת עמדה ערכית-מוסרית מכאן. במקורות העבריים מצויים

3 הספרות בנושא זה התרחבה מאוד בשני העשורים האחרונים והיא משופעת כמוכן במחלוקת. על הומוסקסואליות והתפתחות היחס כלפיה במדינות אירופה הנוצרית למן ימי הביניים ועד לעת החדשה המוקדמת ראו: J. Boswell, *Christianity, Social Tolerance and Homosexuality*, Chicago-London 1980; M. Duberman, M. Vicinus & G. Chauncey (eds.), *Hidden from History: Reclaiming the Gay and Lesbian Past*, New York 1990; D.F. Greenberg, *The Construction of Homosexuality*, Chicago 1988, pp. 301-454; K. Gerard & G. Hekma (eds.), *The Pursuit of Sodomy: Male Homosexuality in Renaissance and Enlightenment Europe*, New York-London 1989

4 '...הומוסקסואל של המאה ה-19 הפך לאישיות... מיניתו של הומוסקסואל שקלה למהותו, לאר-זווקא כחטא שהוא מבצע דרך קבע אלא כטבעו הייחודי... [מנגנון הכוח]... הופך אותו לעיקרון של מין ושל מובנות, הוא מכונן אותו בתור טעם הקיום הכללי הטבעי של החורג מן הכלל...' (מ פוקו, הרצון לדעת: תולדות המיניות, א, תרגם ג' אש, תל אביב 1996, עמ' 33-35). יש הסבורים כי השינוי כבר אירע עם המעבר לחברה התעשייתית במאה ה"י"ח. דוד הלפרין מראה שפוקו אינו שולל את קיומה של זהות הומוסקסואלית לפני המאה ה"י"ט, אלא את הקטגוריה ואת התורנית המעשים העושים (בשונה מעבירות אחרות) כמיעוט של סוטים. ראו: D.M. Halperin, 'Forgetting Foucault: Acts, Identities and the History of Sexuality', *Representations*, LXIII (1998), pp. 93-120

5 לדין חשוב ומעודכן בנושאים עקרוניים אלה ולספרות נוספת ראו: *Hidden From History* (לעיל, הערה 3); D.M. Halperin, 'How to do the History of Male Homosexuality', *Gay and Lesbian Quarterly*, VI (2000), pp. 87-124

בחזית מערך ההתנהגויות המיניות של היהודים ותגובתה של החברה היהודית כלפיהן מעשירה את ידיעותינו על דמותה של יהדות זו ועל מקומה ברצף התרבות היהודית בימי הביניים. כמו כן יש בה ראייה נוספת למידת השפעתה של חברת הרוב על המיעוט היהודי. נבחן את המתרחש בחברה המוסלמית העות'מאנית ואחר כך נעבור לחברה היהודית.

א. משכב זכר באימפריה העות'מאנית

רק בעשור השנים האחרון פנו חוקרים לבחינת הומו-אירוטיקה וקשרים בין גברים בתרבות המוסלמית.⁸ החוקרים התרכזו בשתי תקופות עיקריות: תקופת 'האסלאם הקלסי', מראשית האסלאם ועד למאה ה'י"ב לערך (בעיקר במרכזי התרבות החשובים של המדינה העבאסית ובאל-אנדלוס), והמאה העשרים. מטבעם של דברים, דרך המחקר של שתי התקופות היתה שונה. ביחס לתקופות הקודמות משמש החומר הכתוב (ספרות הלכה ומשפט, רפואה, טקסטים ספרותיים, ובכללם שירים, סיפורים וספרי פתרון חלומות) יסוד לידיעותינו בנושא, ואילו ביחס לתקופה המודרנית ניתן להסתמך בשיטות מחקר משדה האנתרופולוגיה.

מן המחקרים השונים לגבי התקופה הקדם מודרנית עולה, כי קשרי אהבה ומין בין גברים היו תופעה רווחת למדי בתרבות המוסלמית, על אף האיסור הקראני החמור בעניין זה.⁹ יחסים אלה היו בדרך כלל בלתי שוויוניים מבחינת המעמד והגיל, והתבטאו בעיקר במשכב של גברים עם נערים ועבדים. כמעט שלא היו קיימים הומוסקסואליות והומוסקסואלים בדמותם המערבית המודרנית, המתייחדים מקודמיהם בתודעה עצמית, ביחסים שוויוניים ובחילוף תפקידים. משיכה אירוטית חדדית בין בני אותו מין נתפסה כרגש טבעי ולא עוררה רגשי אשם או בושה אצל המעורבים בדבר. עם זאת, לא היה מקובל לדון בכך בפומבי, ואף לא להודות בקיומה של תופעה כזאת.

ההלכה המוסלמית אינה עוסקת בהעדפות, בנסיות או במבנה האישיות אלא במעשים. לדידה, משיכה של המאמץ לבני מינו טבעית ומוכנת, אך הוא נדרש לרסנה. מי שנכנע לה הינו חוטא וצפוי לעונשים חמורים. עם זאת, התנאים למימושם של העונשים היו קשים וכמעט

8 אני מקוה שבהכללה זו אני חוטא בתפיסה אוריינטליסטית. לסיכומים ולסקירות מעודכנות ראו: [Red.], 'Liwa', *Encyclopaedia of Islam*², V, Leiden-Paris 1986, pp. 776-779; A. Abu-Khalil, 'A Note on the Study of Homosexuality in the Arab/Islamic Civilization', *Arab Studies Journal*, I, 2 (1993), pp. 32-34; M. Daniel, 'Arab Civilization and Male Love', *Reclaiming Sodom*, ed. J. Goldberg, New York 1994, pp. 59-65; B.W. Dunne, 'Homosexuality in the Middle East: An Agenda for Historical Research', *Arab Studies Quarterly*, XII, 3-4 (1990), pp. 55-82; S.O. Murray & W. Roscoe (eds.), *Islamic Homosexualities: Culture, History, and Literature*, New York 1997, pp. 14-54, 302-319; J.W. Wright & E.K. Rowson (eds.), *Homoeroticism in Classical Arabic Literature*, New York 1997.

9 לגבי יחסי מין בין נשים ראו: S.O. Murray, 'Women-Women Love in Islamic Societies', *Islamic Homosexualities*, *ibid.*, pp. 97-104. אלקראן, מהדורת י"י ריבלין, תל אביב תשכ"ג², סורה 7, פסוק 79; סורה 26, פסוקים 165-166; סורה 27, פסוקים 55-56.

בלתי ריאליים. ואכן, בדיעבד שרר פער ניכר בין ההלכה למעשה - בין נורמות המוסר של ספרי התיאולוגיה לבין המוסר הנוהג בחברה. יתר על כן, אף שהמחוקק לא הבחין בין השותפים למעשה, בעיני הציבור נחשב בעל התפקיד הפעיל דווקא, כי הוא מפגין גבריות וכות. באסלאם הימי ביניימי נקבעה המיניות של האדם על פי תפקידו במעשה המיני - שליטה או סכילות, אך למעשה הוכתב התפקיד המיני מראש על פי מעמדו החברתי של האדם. בתרבות זו לא היתה כל משמעות למינו של מושא החזירה של הגבר; נער, גבר או אשה, עבד או חופשי - כולם היו כשרים לכך. מאחר שהחזירה משפילה ומשעבדת את הצד הפסיבי, נתפס צד זה בבחינת, וגבר שדבק מרצונו בפסיביות האנאלית נחשב לסוטה.¹⁰ נערים שזקנם טרם צימח (אמרד, אוּעֵלֵאן) נחשבו בעלי זהות מינית נשית, ועל כן היו מושא לגיטימי - ולעתים אף מועדף (מבחינה אסתטית) - לתשוקה הגברית; גבריותם לא נפגעה בשל כך ושמן לא הוכתם כלל.

בספרות המחקר מקובל להניח כי בהשוואה לעולם הנוצרי היה האסלאם סובלני כלפי יחסי מין בין בני אותו המין. השוני שבין התרבות המוסלמית לבין זו הנוצרית-המערבית ביחס לתופעת ההומוסקסואליות אינו מבוסס על גורם אחד, אלא על מכלול של הבדלים: בין הדתות והתרבויות, בין המבנים החברתיים והכלכליים ובין דפוסי היחסים הבין-אישיים. לאזכור מיוחד ראוי בהקשר זה אופיה של החברה המוסלמית כחברה גברית, פטריארכלית והיררכית, שהניגוד המגדרי הוא אחד מניגודי המעמדות המאפיינים ומעצבים אותה. אף ההפרדה המינית החמורה בעיר המוסלמית תרמה ככל הנראה להסתת מושא התשוקה אל נערים. הפרשנות המקובלת כיום ביחס לטיבה של ההומוסקסואליות, כקטגוריה הכוללת מערך ההתנהגויות נרחב, אינה הולמת אפוא את המציאות בעבר - הן הרחוק, כמו ביוון וברומא, הן הקרוב יותר, בעולם המוסלמי הנוצרי של ימי הביניים ובמידה מסוימת גם בתרבות מסיימות בעת החדשה. במציאות זו נודעה חשיבות עליונה לגיל השותפים ולהגדרת תפקידם במערכת היחסים, וככל שניתן לשפוט, גם משקל מועט יחסית לרגשות ההדדיים.

נפנה עתה אל מסגרת הזמן והמקום של מאמרנו. בדומה לתחומים רבים אחרים, עדיין חסרים מחקרים מקיפים על המין והמיניות בעולם העות'מאני, קרי אנטוליה והבלקן, סוריה,

10 על כך ראו: S.M. Oberhelman, 'Hierarchies of Gender, Ideology, and Power in Medieval Greek and Arabic Dream Literature', *Homoeroticism in Classical Arabic Literature*, eds. J.W. Wright & E.K. Rowson, New York 1997, p. 65. מתור (לעיל, הערה 6), עמ' 119-120. בתרבויות מסוימות חזק משכב עם גברים את המעמד הגברי, וגבר השוכב עם נשים וגברים כאחד הפגין גבריות יתר. על מרכז אמריקה ראו למשל: ר'נ' לנקסטר, 'הבניית ההומוסקסואליות ומבנה הכח בניקרגואה, החוויה הבין-תרבותית, בעריכת מ' שוקד ומ' דשן, ירושלים-תל אביב תשנ"ז, עמ' 210-224, ובעיקר עמ' 210-214. על התפארות במשכב זכר ראו להלן, הערה 65. A.K. Rafeq, 'Public Morality in 18th Century Ottoman Damascus', *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée*, LV-LVI (1990-1992), p. 187. הנוסעים האיירופים למזרח, ולא אמנה את שמותיהם כרוכל. לגבי תורכיה כיום ראו: H. Tapinc, 'Masculinity, Femininity and Turkish Male Homosexuality', *Modern Homosexualities*, ed. K. Plummer, London 1992, pp. 39-49.

ארץ ישראל ומצרים, במאות הט"ז-ה"ט.¹¹ בדברים שלהלן יש אפוא משום סיכום ראשוני ובמידת מה גם ניסיוני.

החברה העות'מאנית היתה חברה מעמדית והשמירה על גדריה היתה מעיקריה החשובים. במסגרת זו נדרשו נשים וילדים, וכמותם גם ה'ק'מים (בני החסות), להיות כנועים וצייתנים. חוקים, תקנות ומנהגים הסדירו את חיי היומיום שלהם והגבילו את לבושם ואת תנועתם. החיים הוכתבו במידה רבה על פי השריעה (החוק הדתי, שנסמך על הקראן ועל ה'ק'דית' – מסורות דתיות המיוחסות לנביא מחמד) והקאנון (החוק הסולטני), שלפני המאה הט"ז כלל גם עבירות על המוסר המיני. למעשה, העמדה הרשמית בשאלה זו לא היתה אחידה. החוק השרעי, שהוא הבסיס העומד ביסודם של הקבצים ההלכתיים ושל הפסקים של מורי ההוראה באסלאם הסוני, מיעט לעסוק בעבירות מין שאינן 'נאא' (כלומר זנות וניאוף), והתייחסותו לנושאים אלה אינה שיטתית.

משכב וזכר נחשב להלכה לעבירה פלילית, שהעונש עליה נקבע על פי נסיבות המקרה (טיב ההאשמה ומעמדו האישי, החברתי והכלכלי של הנדון). העונשים היו בדרך כלל הלקאה חמורה ומאסר עד להבעת חרטה כנה, הלקאה חמורה וקנס, או סתם מלקות. במקרה של התנהגות פתולוגית ניתן היה לגזור דין מוות. אף השותף הסביל נחשב בר ענישה.¹² הכללים החמורים שקובעת השריעה לצורך הוכחת עבירות כמו ניאוף מעט לחלוטין הבאת מקרים מסוג זה לדין, ולא ברור כלל אם העונשים שקבעו החוק השרעי והקאנון הופעלו הלכה למעשה. מעיון בקובצי התשובות (פ'תו'ת) ניתן לקבל משג מסוים על עמדתם של בעלי ההלכה העות'מאניים המשתייכים לאסלאם הסוני שמלאו את התפקיד של הפוסק העליון באימפריה – השייח' אל-אסלאם – כלפי עבירת משכב וזכר. מרביתן עדיין גנחות בכתבי יד, ורק מיעוט זעיר נתפרסם בדפוס. ראיות לצינון תשובותיהם של אָבו סַעַד אַפְנְדִי, שייח' אל-אסלאם בשנים 1545–1574, ושל עֲלִי אַפְנְדִי, שכיחן במשרה זו בשנות השבעים של המאה ה'י"ז.¹³

בקרב אנשי הדת וחכמי המשפט רווחו גישות שונות כלפי משכב וזכר, ולעתים שינה אדם

- 11 ובניגוד מוחלט למצב המחקר ביחס למרכז אירופה ולמערבה בשלהי ימי הביניים. לפי שעה ראו: L.C. Peirce, 'Seniority, Sexuality and Social Order: The Vocabulary of Gender in Early Modern Ottoman Society', *Women in the Ottoman Empire*, ed. M.C. Zilfi, Leiden 1997, pp. 174–175; S. Erdoğan, *Sexual Life in Ottoman Society*, Istanbul 1996, pp. 86–93; M. Bardakci, *Osmanlı'da Seks*, İstanbul 1992.
- 12 החוק העות'מאני קבע שנער היו בר ענישה על הסכמתו לקיים יחסים עם מבוגר, בדיוק כפי שאשה שנאנסה נענשה משום שהמעשה נעשה כביכול בהסכמתה. עם זאת אין ראיות לכך שהחוק נאסף. ראו: C. Imber, 'Zina in Ottoman Law', *Studies in Ottoman History and Law*, İstanbul 1996, p. 187.
- 13 לתשובותיו של אבו סעוד אפנדי בנושא ראו: אימבר, שם, עמ' 177–180, 191–198. וראו גם: M.E. Düzdağ, *Seyhülislam Ebusuud Efendi Fetvaları*, İstanbul 1972, p. 159. לתשובות עליו אפנדי בנושא ראו: I. Ural, *Seyhülislam Fetvaları, Ali Efendi*, İstanbul 1995, pp. 121–122. על האנתקאב בהקשר זה ראו: C.H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali (1541–1600)*, Princeton 1986, p. 19.

את דעתו במהלך חייו. כך למשל מצטפא עלי, בן למשפחת עֲלְמָא (אנשי דת), שהיה פקיד ואינטלקטואל בעל שיעור קומה, הביע בצעירותו תשוקה לנערים, הפגין בכתביו בקיאות בנושא והמליץ המלצות למעוניינים בדבר, ואילו באחרית ימיו הביע עמדה שלילית כלפי העוסקים במשכב וזכר.¹⁴ איננו יודעים אם שינוי זה היה אופייני למשכילים אחרים, ובהם בעלי תפקידים דתיים, אם כי יש רמזים נוספים לכך. נזכיר כי באחתות הצופיות שהיו נפוצות באימפריה העות'מאנית נתפס יופיים של צעירים כערך נערץ, והאהבה של המיסטיקן הבוגר לצעיר נתפסה כמשל לאהבת הבורא וכדרך להתעלות. מציאות זו תרמה בוודאי לאווירה של סובלנות מסוימת כלפי התופעה של משכב וזכר, בעיקר בקרב אנשי דת שהיו בעלי זיקה לחוגים אלה.

עמדת המדינה העות'מאנית כלפי משכב וזכר עולה מקובצי החוקים (קאנון) של האימפריה, שנכתבו בעיקר במאות הט"ז והט"ז.¹⁵ הקאנון הקל בעונשים החמורים שקבעה השריעה (כגון מוות וסירוס), ובמקביל צמצם את הראיות שנדרשו להוכחת ניאוף וחסאי מין אחרים, וכך אפשר למדינה להעניש גם במקרים שהשריעה לא התירה זאת.¹⁶

דאגתה העיקרית של המדינה היתה הבטחת הסדר והביטחון, ועל כן השגחה על המוסר הציבורי זכתה לעדיפות פחותה. אף שמבחינה חוקית הוגדרו יחסי מין בין בני אותו המין כעבירה, לא ששה המדינה העות'מאנית להתמודד עם כך ונציגיה נטו להעלים עין מתופעה שממילא קשה היה להביאה למשפט. עמדה דומה נקטת גם ביחס לעבירות אחרות, דוגמת זנות, שתיית יין ומעשי פשע שבוצעו בתחומי העיר. הציבור נהג בדרך כלל אדישות, והגיב בעיקר אם תדמיתו או רכושו נפגעו מן הפעילות הבלתי חוקית.¹⁷ כך, למשל, במאה ה'י"ח

- 14 מצטפא עלי נפטר בשנת 1600. בעניין האמור ראה דברי הביוגרף שלו, קורנל פליישר: פליישר, שם, עמ' 23, 45. לקטעים שכתב מצטפא עלי בנושא זה, כנראה בצעירותו, ראו: ארדוּעֵאן (לעיל, הערה 11), עמ' 86–90. בתארו את הפרובינציה המצרית בשלהי המאה הט"ז מבקר מצטפא עלי את הצבא. הוא מדגיש את חוסר מסירותם של החיילים (ה'ג'נדים) ומנהג בן השאר את העובדה שמרביתם שוכבים עם הנערים המשרתים אותם, את השתתפותם באורגיות הומוסקסואליות ואת רדיפתם אחר נערים ברחובות קהיר. התופעה שלילית משום שהיא מנוגדת לסדר הטוב (1), ולא ברור אם היא חמורה בעיניו מנטייתם להשתכר ולעורר מהומות בעיר. ראו: A. Tietze, *Mustafa 'Ali's Description of Cairo of 1599*, Wien 1975, p. 12.
- 15 ראו: אימבר (לעיל, הערה 12), עמ' 180–182, 188. *U. Heyd, Studies in Old Ottoman Criminal Law*, Oxford 1973, pp. 102–103, 136, 261 n. 7, 265, 278 n. 13. מתוארך האוסר על קיום יחסי מין בין ילדים.
- 16 אימבר, שם, עמ' 177–182, 189.
- 17 שם, עמ' 188–189. לדעת אימבר מציבים קבצי הפקה בעיקר את הדרך הנאותה, מתוך שאיפה לחברה אידיאלית, ואינם מייצגים מציאות. עוד על עמדת הציבור דרכי התגובה של השלטון כלפי עבירות מוסר ראו לאחרונה: א' ג'ניאן, אנשי שוליים בעיר העות'מאנית: המקרה של סאלוניקי במאה השמונה-עשרה, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ח, עמ' 76–77, 84–87. על אכיפת החוק בעיר הלב ראו: A. Marcus, *The Middle East on the Eve of Modernity*, New York 1989, pp. 110–120.

אף כי באופן רשמי לא היתה התופעה קיימת, והשותפים למעשה נהגו ודאי בדיסקרטיות רבה, היו ביטוייה של אהבת הגברים בבחינת סוד גלוי. ואכן, נוסעים דיפלומטים אירופים שהגיעו ללוונט ציינו בועזוע כי התורכים חוטאים ב'סדומיות'. אחד האירופים הללו היה פרל ריקו. במסגרת תיאור השלטון העות'מאני והתנהגותם של עבדי הסולטן בשנות השישים של המאה הי"ז הוא כתב את הדברים הבאים:

...השיעור הבא הוא הלשון הפרסית... והוא מקנה להם סוג של אהבה אפלטונית זה לזה... וביחס לאהבת נשים - המגבלות החומרה של חינכם עושים אותם זרים לחלוטין למין זה (הנשי) בשל העדר מגע עמן, הם בועזים בתאווה זה לזה... הם מכנים זאת תשוקה ראויה לשבח ונעלה, ומדרגה [בדרך] לאהבת האל המושלמת... כך הוא הצבע שבו הם מכסים את העינות של נסיותיהם המושחתות, אף שבאמת אין אהבה זו אלא תאווה בשרים [שהם חשים] זה כלפי זה... ותשוקה זו יקרה לפעמים עד כדי כך שקנאות ויריביות נוצרו במגוריהם... ואין תשוקה זו [שוררת] רק בינות אנשים צעירים, אף אנשים בעלי מעמד נכבד בארמון נתפסים בסוג זה של אהבה... והסולטנים עצמם אף הם נשתעבדו לתשוקה לא רגילה זו...²¹

הטענה בדבר הקפה הנרחב של התופעה במדינה העות'מאנית נסמכת אפוא בראש ובראשונה על הרשם הכולל העולה מזיווחיהם של נוסעים דיפלומטים אירופים. רשם זה מקבל חזק מהשוואה לחברות מוסלמיות אחרות, עד ימינו, והוא בא לידי ביטוי בסטראוטיפים ידועים. ברי שהסתמכות זו בעייתית מבחינה מתודית, ורק פרסום חומר מקובצי פתוות ומפנקסי בתי הדין השרעיים יסייע בקבלת תמונה אמיתית יותר. לפי שעה קשה להעריך עד כמה התמונה שאנו מצייירים לעצמנו היום למקרא תיאוריהם של ריקו ואחרים קרובה למציאות ההיסטורית. לא ברור על סמך מה ביססו האירופים הנרעשים ידיעות אלה: האם העתיקו אותן זה מזה, האם שמעו על כך מאנשי קשר מקומיים, ואולי פירשו כך גילויים גופניים של אוחות גברים שלא היו מורגלים בשכמתם. ההגזמות וההכללות בנושא זה, שלא פעם הושפעו מאישיותם של הכותבים, עלו בקנה אחד עם דימויו האירוטי של המזרח הלהיבו את הקוראים האירופים הלהוטים.²² יש לזכור כי המוסלמי נתפס כור מחלט, המייצג בעיני התרבות

63. p. נערים אלו נקראו פֶּשֶׁט ומכאן נראה חדר לעברית הכינוי 'פֶּשֶׁטק'. ייתכן שזו משמעות הקללה, או מילת הנגאי, שהושמעה בעיר תורכיה נגד יהודים לאחר כישלון השבתאות, כעדות קונן: ת' קונן, ציפיות שואה של היהודים כפי שהתגלו בדמותו של שבתי צבי, תרגמו א"א לאגאביר וא' שמואלי, ההדיר י' קפלן, ירושלים תשנ"ז, עמ' 84. האם היה בכך רמז לנטיחתי של שבתי צבי? לאחרונה טען אלקיים למערכת יחסים קשה ונפתלת הצבעה בגוונים הומארוטיים עזים בין נתן העזתי לשבתי צבי. ראו: א' אלקיים, "לדעת משיח" - הדיאלקטיקה של השיח המיני בהגותו המשיחית של נתן העזתי, תרביץ, סד' (תשנ"ז), עמ' 657, 670.

21. 63-64, P. Rycout, *The Present State of the Ottoman Empire*, London 1668, pp. 61, 63-64. רבים היו כמותו. ראו גם: זיון (לעיל, הערה 8), עמ' 60-63, 73-75.

22. על הדימוי האירוטי של המזרח בעיני האירופים ראו: B. Melman & A. Bray, *Homosexuality in Renaissance England*, New York 1995, p. 75; B. Melman, *Women's Orient: English Women and the Middle East, 1718-1918*, Houndmills-London 1995². על 'התורכי' בספרות הנוסעים כהאנשה של כל התנהגות בלתי נוצרית, ובכלל זה מתירנות מינית, ראו: R. Kool, *French*

הורה הקאצי של דמשק לסגור בית קפה ששימש מקום מפגש להומוסקסואלים רק לאחר שאנשי השכונה התלוננו שהוא הפך מוקד למעשי פשע.¹⁸ תפוצתם של מוטיבים הומו-אירוטיים בספרות היפה, והפופולריות של מדריכי מין, של ספרי תמונות ושל מדריכים לפתרון חלומות, העוסקים בייחסי מין בין בני אותו המין, מעידים על מקומה החשוב של התופעה בחיי המין ועל הימצאותה בשיח הציבורי.

הואיל ולא ניתן היה לאכוף את העונשים החמורים שהיו צפויים לעבריינים, גברה והלכה המתירנות במשך הזמן. עם זאת עדיין לא חל שינוי בנורמות המוסר, ולפתוח להלכה נותר המעשה בלתי לגיטימי. ליחס הסלחני תרמה ככל הנראה העובדה שקשרים הומוסקסואליים היו נפוצים מאוד בקרב העילית הצבאית-השלטונית באימפריה, מן הוויזרים ועד אחרוני חיילי הרגלים (יניצ'רים). מרבית בני מעמד זה היו נוצרים שגויסו ואוסלמו, ודרך גידולם, חינכם ואורח חייהם עזדה יצירת קשרים אינטימיים ביניהם. כמה מן הסולטנים עצמם נודעו בחיבתם לנערים יפים, וחביביהם זכו בהשפעה, בנכסים ובמשרות. אמנם, קידום בדרך זו עמד בניגוד לסדרי המינהל התקינים, ועורר בודאי אנטגוניזם ולגלוג, אך הדבר היה מקובל. מערכת קשרי הפטרונות (אֶנטַסָאב), שהיתה יסוד מוסד במערכות הפוליטיות של המדינה העות'מאנית, נשענה על קשרים הומוסקסואליים לא פחות מאשר על קשרי דם, נישואין וידידות.¹⁹ בני השכבות הנמוכות, מוסלמים ושאנים-מוסלמים כאחד, חיכו את העילית ואימצו גם את דפוסי ההתנהגות המינית שלה.

רשויות השלטון באימפריה העות'מאנית נמנעו כאמור בדרך כלל מהתערבות יוזמה בענייני הפרט, כל עוד נעשו ברשות היחיד ולא פגעו בסדר הציבורי. על רקע זה בולטת פעילותו של אַבְּנִי אַפְּנִי, המטיף החשוב ביותר באסתאנבול, בירת האימפריה ומשב הסולטנות, בשנות השישים והשבעים של המאה הי"ז. האיש נמנה עם זרם שביקש לטהר ולשקם את האסלאם הסוני (הקאציִאֶהְלִיִּלְר) ופעל נמרצות לעיצוב חברה מוסלמית אדוקה יותר. בין השאר ביקש לבטל את הפער העצום בין דרישות החוק השרעי לבין אורחות החיים של הציבור ושל האליטה שבראשו, במגוון תחומים, ובהם שתיית משקאות חריפים, התנהגות מינית וזדחוס כלפי בני החסות. הוא זרם, בין השאר, הטלת איסור על הנהג המושרש להוציא ילדים ונערים לשימושם של החיילים במסע המלחמה, בטענה שהתנהגותם הפרוצה של החיילים היתה אחד הגורמים לכישלונות הצבאיים התכופים. כפי שניתן היה לצפות, לא נשמר האיסור זמן רב.²⁰

18. רפך (לעיל, הערה 10), עמ' 183.

19. תופעה שהיה בה משום יתרון במערכת ריכוזית דוגמת המדינה המלוכית העות'מאנית. ראו: S.O. Murray, 'Homosexuality among Ottoman Elites in Ottoman Turkey', *Islamic Homosexualities: Culture, History, and Literature*, eds. S.O. Murray & W. Roscoe, New York 1997, pp. 174-186. ובפרט עמ' 177. על הויקה בין חברת הלוחמים לבין הומוסקסואליות ראו גם: זיון (לעיל, הערה 8), עמ' 71-75.

20. על האיש ופעולותיו ראו: M. Zilfi, 'The Kadizadeli: Discordant Revivalism in Seventeenth-Century Istanbul', *Journal of Near Eastern Studies*, XLV (1986), p. 264. הנערים הקטנים ליווי החיילים תיאר גם הנוסע האנגלי א' היל בראשית המאה הי"ז. ראו: A. Hill, *A full and just Account of the Present State of the Ottoman Empire...*, London 1733.

חלוצי על ההתנהגות המינית של החברה היהודית ההיספנית טען יום טוב עסיס, שהחברה הסובבת השפיעה בתחום זה גם בתקופה הנוצרית, והביא עדויות רבות למשכב זכר מספרי שאלות ותשובות ומתעודות רשמיות.²⁵ אף יש לייחס משמעות לעובדה שכספרד במאה ה'ט"ו הואשמו האנוסים לשעבר בהתנהגות מינית סוטה ובעיקר במשכב זכר.²⁶ קיימת אפוא המשכיות ורציפות מחצי האי האיברי למזרח המוסלמי, העות'מאני, ויש לראות השפעה כפולה זו, איברית ועות'מאנית, כיסוד לממצאים שיובאו להלן ביחס ליהודי האימפריה.

על אף קשר השתיקה ואופיו האינטימי של המעשה, נשתמרו עשרות אזכורים של התנהגות הומוסקסואלית בקרב בני הקהילה היהודית. הם מעידים על תופעה נרחבת למדי, גם אם נפרש את קצתם כהאשמות שווא. מדובר בקשת רחבה של מקורות עבריים – שאלות ותשובות, ספרי מוסר וחומר ספרותי מגוון – למן המאה ה'ט"ו ועד למאה ה'י"ז.²⁷ ממקורות אלה מצטיירת תמונה ברורה של ריבוי קשרי מין בין בני אותו המין, והכוונה היא בכירור ליחסים אנאליים.

בחיבורו: לתולדות השירה והדרמה העברית בימי הביניים, א, ירושלים תשל"ט, עמ' 97–105; J. Schirman, 'The Ephebe in Medieval Hebrew Poetry', *Sefarad*, XV (1955), pp. 55–68. גורמן רות מצדד בפרשנותו של שירמן, הוא ליקט תומר רב והשווה אותו לשירה הערבית (הבוטה הרבה יותר) בנושא זה. ראו: N. Roth, "Deal Gently With the Young Man": Love of Boys in Medieval Hebrew Poetry of Spain', *Speculum*, LVII (1982), pp. 20–51, esp. 23–25, 30–51; idem, 'Fawn of My Delights: Boy-Love in Hebrew and Arabic Verse', *Sex in the Middle Ages*, ed. J.E. Salisbury, New York–London 1991, pp. 157–172. גייסיין דן בקצרה בהשפעת החברה המוסלמית על החברה היהודית בתחום ההתנהגות המינית. הוא ציין כי בידי עדויות למשכב זכר עם נערים, והדגיש את שתיקת החברה ביחס לתופעה. ראו: S.D. Goitein, *A Mediterranean Society*, V, Berkeley–Los Angeles 1988, pp. 311–312, 319–320.

במאמר זה נסקרו תופעות של החזקת פילגשים, יחסים לפני הנישואין ומחץ לנישואין, זנות, ניאוף, גילוי עריות, אונס והומוסקסואליות מן המאה ה'י"ג ואילך. עסיס מדגיש את השפעת המחירנות בחברה הסובבת ומייחס זאת בעיקר להשפעה מוסלמית. עם זאת, הוא אינו מראה אם התחלל שינוי בתופעה זו ובאחרות כיוצא בה וכיצד התחולל בתקופה הנוצרית. ראו: Y. Assis, 'Sexual Behaviour in Mediaeval Hispano-Jewish Society', *Jewish History in Honor of C. Abramsky*, eds. A. Rapoport & S.J. Zipperstein, London 1988, pp. 50–51; idem, *The Golden Age of Aragonese Jewry*, London–Portland 1997, p. 287.

האשמות אלה שכוחות בשירה הסאטירית כנגדם. לעתים היו המאשימים עצמם מן הקונברסוס, הנוצרים החדשים. ראו: N. Roth, *Conversion, Inquisition and the Expulsion of the Jews from Spain*, Wisconsin–London 1995, pp. 69, 89, 104, 122, 165, 171, 173. ובהומוסקסואליות בספרד במאות ה'ט"ו–ה'י"ז הבחינו אמנם בייצוג יתר של קבוצות חברתיות מטיימת בקרב הנאשמים בעבירות בתחום זה, אך לא העירו דבר על האנוסים, ויש לבדוק זאת בתיקי האינקוויזיציה. ראו: R. Carrasco, *Inquisición y represión sexual en Valencia. Historia de los sodomitas (1565–1785)*, Barcelona 1985; J. P. Escobedo, *Sexo e Inquisición en España*, Madrid 1992, pp. 173–190.

דוגמת מכתמים ושירים, שמרביחם עדיין בכתב יד. תודתי לפרופ' יוסף הקר על המידע. לפי שעה ראו: א"מ הכרמל, 'שירי חשק', מחברות לספרות, ב, ב (תש"ג), עמ' 43 (שירי מנחם אגוז, אסתאנבול, המחצית השנייה של המאה ה'ט"ו).

הנוצרית-האירופית בראשית העת החדשה את כל השונה וה'אחר'. סיפורים על תפוצתם של יחסים הומו-אירוטיים במזרח יצרו זהות בין האסלאם ל'סדומיות' המושחתת והמנוונת, ותרמו בכך לדמוניזציה ולדה-לגיטימציה של האויב המוסלמי המאיים והשנוא.

ב. משכב זכר בקרב היהודים באימפריה העות'מאנית

1. המקורות

תרבותה של היהדות העות'מאנית הושפעה משתי תרבויות, זו היהודית-האיברית הזו המוסלמית-העות'מאנית העירונית. המורשת שהוסיפה להתקיים בקרב יוצאי ספרד באימפריה העות'מאנית כללה גם נורמות מוסריות והתנהגויות מיניות, ובכלל זה משכב זכר. על רקע המעורבות התרבותית העמוקה של יהודי ספרד המוסלמית בחברה הסובבת נוצרו כידוע הביטויים העבריים הברורים ולעתים גם הבוטים ביותר של אהבת נערים עד ימינו אלה. העיסוק המחקרי באהבת נערים ובמשכב זכר בקרב יהודי חצי האי האיברי היה בראשיתו נחלתם של חוקרי הספרות, ונצטמצם בדרך כלל לפרשנות שניתנה לסוגה הספרותית הידועה בשם שירת ה'צבי', שנמענה היה הנער האהוב; ספרות זו היתה פופולרית בקרב משוררי ספרד במאות ה'י"ג–י"ד.²³ חיים שירמן כבר עמד בשנות התמישים על העובדה ששירה הומו-אירוטית זו משקפת את הריאליה של הציבור היהודי באותה עת, בהשפעת החברה הערבית. נגד פרשנותו יצאו נחמיה אלוני ואחרים, שראו בדבריו משום הטלת דופי במחנה היהודי ובכמה מגדולי משורריו ומנהיגיו. לדבריהם מדובר בהמצאות ספרותיות, בהשפעת השירה הערבית, שאין להן ולא כלום עם העדפותיהם המיניות של יהודי ספרד.²⁴ במאמר

Travel Accounts to the Ottoman Empire on the Eve of Enlightenment (1640's–1720): Observation or Duplication, MA Thesis, Jerusalem 1996, pp. 44–46. התורכים והערבים בספרות הנוסעים מצרפת ומאנגליה כמי ששטופים במשכב זכר, ועל משמעותו, ראו בדרחבה: G. Poirier, 'Masculinities and Homosexualities in French Renaissance: Accounts of Travel to the Middle East and North Africa', *Desire and Discipline*, eds. J. Murray & K. Eisenbichler, Toronto–Buffalo–London 1996, pp. 155–167; N.I. Matar, 'Sodomy and Conquest', *Turks, Moors and Englishmen in the Age of Discovery*, New York 1999, pp. 112–127.

לדין רחב בשירי החשק הספרדיים, ללא התייחסות לעניין ההומו-אירוטי שבהם, ראו: י לוי, מעיל תשבץ, ב, תל אביב תשנ"ה, עמ' 287–434. המשורר הבלט האחרון שכתב יצירות מסוג זה היה סודרוס אבולעפיא, שחי בטולידו במחצית השנייה של המאה ה'י"ג. לשירי הצבי הצביה של סודרוס ראו: גן המשלים החידות, מהדורת ד' לוי, א, ירושלים תרצ"ב, עמ' 79–94. מתי הוס אמר לי בשיחה בעל-פה, כי לפי שעה לא ידוע על שירים דומים מן המאות ה'י"ד וה'ט"ו, וככל הנראה הם נעדרים מיצירתו של וידאל בבבנשת. השתיקה הספרותית לאחר המאה ה'י"ג אופיינית לספרות בכל מערב אירופה הנוצרית. ראו: בוטול (לעיל, הערה 3), עמ' 266.

נ' אלוני, 'משירת ספרד ולשונה', אוצר יהודי ספרד, ג (תש"ך), עמ' 32; תנ"ל, 'הצבי והגמל בשירת ספרד', אוצר יהודי ספרד, ד (תשכ"א), עמ' 32–42; ובמאמרים נוספים. לעמדתו של ח' שירמן ראו

המודל השכיח ביותר מלמד על התאמה מעמדית בגיל ובתפקיד: גבר בוגר ממלא תפקיד פעיל, ובעל מעמד נחות ממנו או כפוף לו ממלא תפקיד סביל. תחושתו או מידת הנאתו של האחרון לא היו חשובים כלל. אף השיח עצמו מציין בדרך כלל את מעשיו של הצד הפעיל, ורק במקרים נדירים נזכרת פעולה הודדית. לעתים נאלץ הנער לעשות זאת תחת לחץ ואימים, לעתים בתמורה לטובת הנאה כספית או אחרת.²⁸

אופיה של ספרות השאלות והתשובות מתיר לנו להניח, במידה רבה של סבירות, שהעדויות הרבות שבידינו אינן אלא אחוז ועום מן המקרים שהתרחשו בפועל. לריבוי העדויות יש משמעות רבה והוא מרשים כפליים נוכח אופיו האינטימי של המעשה. זאת ועוד, אין לכך מקבילה כמותית מכל תפוצה שהיא במזרח ובמערב בכל התקופות. רמיזות מעטות וסתמיות על הנושא מצויות בפרשנות המקרא לפסוקים על חטאם של אנשי סדום או על איסור משכב זכר.²⁹ המקורות העבריים האמורים משתייכים בעיקר לקטגוריה של 'ספרות ממסדית', שכן הם נכתבו בחוג גבוה יחסית, זה של מרכיצי התורה, החכמים והמשכילים. לפי שעה אין בידינו חומר עממי, שהיה יכול להמחיש את הקף התופעה ולספק ראייה ישירה ליחסו של ההמון כלפיה. טיבם של המקורות האמורים מגביל אותנו להתעסקות בביטויים הפיסיים והחברתיים של התופעה ומונע דיון בצדדים הרגשיים והפסיכולוגיים שלה.

העדויות על משכב זכר מצטרפות לידיעות על מגוון רחב של עבירות מוסר ומין, כגון משכב עם שפחות נוכריות, קיום יחסים לפני הנישואין וניאוף. חכמי הדור לא סיווגו את העבירות השונות לפי חומרתן וכולן ביטאו בעיניהם מתירנות שפשתה בחברה היהודית. כך, למשל, מתוארת האווירה בקהילת דמשק בראשית המאה ה'י"ז:

... גם נשותיכם הולכות חצופות כלבושים ותכשיטין של גנאי... והנה ארבעים ושמונה בני אדם עושין עבירות עם גיות ואשת איש ומשכב זכר וזלת עבירות אחרות... ובת קומיירי המשוזמת מזנה עם יהושע קריש והרבה אנשים אחרים ור[ב] [עקב] מנידס רובע את נתן כוליף ועתה נתן לו בתו ועדין מזנה עמו... ורפאל כוליף ומיכאל בנו עוברים עבירות עם נשים ישראליות וגיות... ואשת מאיר פרץ היא ובתה זונת גמורות מחטיאות הרבים. ור' דוד גאיוון חטא הרבה... עושה עבירות עם זונות... והנה ר' [שראל] נגארה... גם עתה בהיותו בורח מפני המגפה עשה משכב זכר מרוב שכרותו וביום שבת עשה שתי עבירות... גם בנו הקטן בעל (ה)גויה והוא רשע גמור... והנה הרבה משכב זכר יש במדינה זו גם הרבה עינוי הדין ועיוות הדין יש במדינה.³⁰

28 ראו לדוגמה סיפור המעשה המובא בשו"ת ירך אברהם, לר' חיים אברהם אישטרושה, ב' שלוניקי תקע"ה, חושן משפט, סי' ג, ס' ע"ג.

29 כך למשל בפירושו לפסוק יצאמר ה' זעקת סדם ועמרה' (בראשית יז, ט) כתב ר' משה די בושאל: 'דהיינו ניאוף ומשכב זכר... ועכשיו כנגד משכב זכר אמר הכצקתה הבאה אלי עשו ג"כ (גם כן) הנבעלים ודייניו שמתחמים ומתצאים בדבר ונותנים עצמם לכך כי בזה נקראים גם הם עושים...' (ר' משה די בושאל, ישמח משה, אומיר תל"ה, פרשת וירא, יג ע"ב). דווקא דורשי דרשות נמצעו מעיסוק בנושא, אולי מפני חששם שהדברים ייפלו על אזניים ערלות. דוגמה לעיסוק אקראי בכך באחד מספרי הדרשות של המאה ה'י"ז ראו: ר' יהושע בנבנשת, אוני יהושע, קרשטא תל"ז, ז ע"ד.

30 ר' חיים ויטאל, ספר החזונוט, מהזרת אי"ז אשכולי, ירושלים תשי"ז, עמ' לג-לה. ובגירסה של

במאות ה'י"ח וה'י"ט נשמעות יותר ויותר טענות בדבר שכיחות היחסים שקיימו בני אותה המין. כך, למשל, ציין ר' יצחק מולכו, בעל המוסר משלונקי (נפטר בשנת 1781): 'שרוב הבחורים נכשלים בלאו ואת זכר לא תשכב משכבי אשה'.³¹ דברים דומים משמיעים חכמים במאה ה'י"ט. ר' אליעזר פאפו (1785-1828), לדוגמה, מתייחס בספרו 'פלא יועץ' למצב הדתי של הציבור היהודי בערי תורכיה והבלקן ברבע הראשון של המאה ה'י"ט. ב'ערך 'קר' כתב: 'אבל מי הוא זה נקי בדורות הללו אם אינו עושה כל אופני איסור זה עושה קצת מהם שאם ניצול מניאוף ומשכב זכר והוצאת שו"ל (=שכבת זרע לבטלה) בידיים אינו ניצול מהרהורים רעים ע"י ראיות אסורות ובא לידי קר' בתלומות...'.³² ובערך 'זנות':

... ר"ש זנות שנמצא באיזה חזקים או בחורים שמזנים בידיים ומציאים שו"ל (=שכבת זרע לבטלה) בידיים או שוכבים ונשכבים במשכב זכר זה בא אי מחמת חסרון ידיעה חומר שבה כי רבה ואי מחמת ריעים רעים שעושים מעשה תעתועים וחיובא רמא (=ימטל חיוב) להזהיר גדולים על הקטנים ולהדיעם חומר הדברים... לכן בכל עיר ועיר צריך להעמיד שומרים על הנערים והרב על התלמידים ואב לבנים יעמדו על המשמר סלה ובפרט באישון לילה ואפילה לבל יעשו עולה כי זו רעה תולה וטומאה גדולה וגורם רעה לעצמו ולכל הקהילה...³³

ר' חיים פאלאג'י (1788-1868), ראש חכמי איזמיר במחצית הראשונה של המאה ה'י"ט ומן החשובים שברבני האימפריה, ציין אף הוא את שכיחותן של עבירות מוסר, ובהן משכב זכר, ודרש פיקוח מתמיד על התנהגותם של בני הקהילה, בפרט הצעירים שבהם.³⁴ לעדויות אלה מצטרפים מקורות עות'מאניים, והם מוסיפים לנו פרטים רבי עניין. אחד המקורות הבולטים הוא ספרו של אוליא צ'לבי, הנוסע העות'מאני הנודע בן המאה ה'י"ז. בתארו את גלאטה, אחד מרובעי אסטאנבול, הוסיף כי לא זו בלבד שיהודים משמשים סרסורים לדבר עבירה בארגון מפגשי אהבים, אלא שנערים יהודים הם המושחתים ביותר מבחינה מוסרית. יותר מפעם אחת ציין בכתביו את יופיים של הנערים היהודים ואת היותם מושא נחשק למשכב זכר.³⁵

שיאנה מצונזרת, הכוללת את שמות העבריינים: ר' יוסף סמברי, ספר דברי יוסף, מהזרת ש' שטובר, ירושלים תשנ"ז, סי' קקה (1), עמ' 382-383. עוד בנושא זה: ר' למדן, 'סטיח מנורמת המוסר המקובלות בחברה היהודית בארץ ישראל ובמצרים במאה ה'16, ארוס, אירוסין ואיסורים, בעריכת ר' ברטל ו' גפני, ירושלים תשנ"ז, עמ' 119-120, 124, 127.

31 ר' יצחק מולכו, אודות ישר, שלוניקי תקכ"ט, קמה ע"א. אף שאחרים התכחשו לה: '...דעון משכב זכר הוי מלתא דלא שכיח בישראל ח"ו' (ר' יוסף זדד, בית זדד, ב' שלוניקי תקצ"ז, אבן העזר, סי' לד, כט ע"ב). ר' חיים בנבנשת, מזכמי האימפריה הנודעים במאה ה'י"ז, ציין את האיסור לשלוח ילד ללמד אצל גוי, וכתב: 'זמעשין] בכל יום אנו רואים דחוביב עליהם משכב זכר ומשכבי אשה' (ר' חיים בנבנשת, שיידי כנסת הגדולה, יורה דעה, שלוניקי תקצ"ז, סי' קג, סי"ב, כו ע"א).

32 ר' אליעזר פאפו, פלא יועץ, קרשטא תקפ"ה, ספירה שניה, עט ע"ב-פ ע"א.

33 פלא יועץ, שם, ספירה ראשונה, סח ע"ב-סט ע"א.

34 ראו למשל: ר' חיים פאלאג'י, תוכחת חיים, שמות, שלוניקי תרי"ג, קב ע"א. ראו גם שם, ח ע"ב.

35 קב ע"ב, שם, בראשית, שלוניקי ת"ד, נא ע"ב-ג ע"א (ראו ציטוט חלקי להלן).
אם כי כך כתב גם לגבי נערים בני אומות אחרות שפגש בהם במהלך מסעותיו. ראו חיבורו של

מקור חשוב נוסף לענייננו הם כתביו של אַנְדְרוֹנִי פֶּאֶצֶ'ל בִּי, נכדו של ט'אהר אל-עמר, ששלט ברוב שטחי ארץ ישראל ברבע השלישי של המאה ה־17. האיש נתחנך כאחד מעבדי ארמון הסולטן באסתאנבול, בירת האימפריה, גורש ממנו בשלב מסוים ונפטר בשנת 1810. פֶּאֶצֶ'ל בִּי מתאר בספריו את אחד הצדדים הבלתי שגרתיים והפתוח מוכרים של חיי הרחוב באסתאנבול. ב'הוֹבֶאֲנֶאֲמָה' (ספר הנערים היפים, החביבים) הוא צייר את דמותם הפיסית ואת אופיים של מאהבים בני עמים שונים. בין השאר ציין כי לספרדי מזג דומה לזה של היהודי. בחיבורו על הנשים ('זֵנְהֶאֲמָה') כתב כי היהודיות מתמסרות לתורכים בקלות, ונשים יהודיות ונערים יהודים מצויים בשפע למי שחפץ בכך. ב'צִנְגִּינֶאֲמָה' (ספר הרקדנים) תיאר פֶּאֶצֶ'ל בִּי ארבעים ושלושה נערים שהיו רקדנים נודעים בבירה. הוא מזכיר את דתם של שישה-עשר מהם, ובהם שלושה נערים יהודים. אחד מהם היה הנער שֶׁנְפִי, שתנועות הריקוד שלו הלהיבו את הצופים. המחבר מוסר עליו פרטים אינטימיים, המעידים על ההכרות שהיתה לו ולאתרים עם גופו של נער יהודי זה.³⁶

2. השותפים למעשה

מרבית המקרים הנדונים במקורותינו שייכים, כאמור, בבירור לטיפוס האי-סימטרי המסורתי והמקובל של יחסי מבוגר עם נער, שחלוקת התפקידים בו ברורה (בניגוד להומוסקסואליות המערבית המודרנית, שהיא בדרך כלל שוויונית יותר במעמד ובתפקיד של השותפים למעשה). הפרשיות הנדונות במקורות עוסקות בגבר הפעיל (הרובע), שהוא חסר כל ייחוד מבחינה מעמדית או חברתית.³⁷ על פי רוב היה השותף הסביל ילד או נער, לעתים קרובות תלמיד, שוליה או עבד של השותף הפעיל. ליתומים חסרי מגן ולבני המעמד הנמוך, שעסקו לפרנסתם במקצועות חסרי יוקרה ואפילו בזויים (בדגנים לסוגיהם, בלגנים וספרים), היה ככל הנראה ייצוג יתר בקבוצה הפסיבית. חולשתם כצעירים וכבני מעמד חברתי נמוך עשתה אותם (לעתים קרובות בידיעת הוריהם או אפטרופסיהם) מטרה לגיטימית לניצול מיני, בעיקר לחידרה אנאלית. רק גברים מבוגרים מעטים ביקשו להיות נחזרים, ובחברה זו, כמו בחברות

36 איליא צ'לבי: *אוליא ג'לי, سياحته مسي, ا استانبول 1314 (-1896/7)*, עמ' 434. על יופיים של נערים יהודים במגנפו שבחצי האי קרים ראו: שם, ז, אסתאנבול 1928, עמ' 584.
 ארדוועין (לעיל, הערה 11), עמ' 76-77, 83-85. את דבריו על זנות של נשים ונערים יהודים יש לקשור בחדאי להרעה במצבם הכלכלי של יהודי הבירה. מכל מקום, לפנינו עדות מוקדמת למדי על תופעה זו. על פֶּאֶצֶ'ל בִּי ועל חיבוריו ראו גם: J. Schmidt, 'Fazil Beg Enderuni, Social Historian or Poet?', *Decision Making and Change in the Ottoman Empire*, ed. C.E. Farah, Kirksville 1993, pp. 183-192.

37 כך למשל בשאלה על בן למשפחה מיוחסת ועשירה באסתאנבול: 'זנה הוא יצא לתרבות רעה רע מעללים ועוין]שה עברת בפרהסיא רדף אחר הזכר ואחר אשת איש בחזקה וכל הבא לערער אפ[לן] בפה רך רצה להרגו בחנית ובחרב... זה גורם לנו ולכל משפחתנו חרפה וקלון וכדי בזון... (ר' יודע בבבנות, שער יהושע, ב, מהזרת ע' בר-שלום, ירושלים תשנ"ב, חושן משפט, סי' עא, נא ע"א - ר' משה בבבנות, פני משה, ג, קשטא תע"ט, סי' מט, פג ע"ב).

ים-תיכוניות בתקופות קדמות, הם היחידים שנחשבו חריגים וסוטים, משום שפגמו בהיררכיה הגברית המקובלת.

קבוצה אחת יצאה מכלל זה, ולגביה ניתן לחוש בזיקה שבין זהות לאורח חיים ולהעדפה מינית: הנערים הרקדנים ('פּוֹצִ'כִ'). באסתאנבול בירת האימפריה פעלו בשנות השלושים של המאה ה־17 מספר להקות יהודיות ומעורבות והיו בהן מאות נערים. להקות דומות של נערים פעלו בכל ערי האימפריה והופיעו בבתים פרטיים ובמקומות הבילוי בפני קהל רחב ומגוון. רבים מן הנערים הללו חיו על הגבול שבין הגברי לנשי וטיפחו במודע זהות שונה, נשית. הם שמרו על לובן עורם ועידנו אותם, התנאו בשיער ארוך, ובשעת ההופעה לבשו בגדי נשים ועדו תכשיטים.³⁸ היו ביניהם גם מי שעסקו בקביעות בזנות הומוסקסואלית, ובשעות הפנאי העניקו מתסדיהם תמורת תשלום נאות. היפים והמוכשרים שבהם זכו לפרסום רב ומעריציהם היו מוכנים לשלם ממון רב עבור בילוי עמם, כפי שמוכח מתיאוריו המפורטים של אַנְדְרוֹנִי פֶּאֶצֶ'ל בִּי.³⁹

מרבית הידיעות שבידינו עוסקות ביחסי מין בין יהודים ליהודים, אך יש גם עדויות על קשרים הומו-אירוטיים עם גויים, בין השאר עם חיילי הרגלים של הצבא העות'מאני (ינצ'רים), כבר בימי שלטונו של מחמד השני (1451-1481).⁴⁰ ברור כי מי שעסקו בזנות לא בחרו את

38 על להקות ('קול') הנערים הללו באסתאנבול במחצית הראשונה של המאה ה־17 ראו: איליא צ'לבי (לעיל, הערה 35), עמ' 646-649. על השתתפותם של נערים יהודים כמציגים בחגיגה בחלב בשנת 1663 ראו למשל תיאורו של דאן דה תבנו: *The Travels of Monsieur de Thevenot into the Levant*, translated by A. Lovell, II, London 1686, p. 36. לדברי קורנליס לה ברון, השתמשו הנערים הללו בקסטייטות ורקדו בחושניות רבה. הם הופיעו בפני שגרירים אירופים ואף בחצר הסולטן. ראו: Corneille le Bruyn, *Voyage au Levant*, I, Rouen 1725, p. 437. בתיאורו את מצרים בשליש הראשון של המאה ה־17 ציין אדוארד לין את קיומה של קבוצת רקדנים, גברים ונערים, רובם יהודים (ועמם ארמנים, יוונים ומעט תורכים). לא זו בלבד שרקדו בבגדי נשים, אלא שזהותם הנשית היתה כנראה מתוצרת מלשונו של לין נראה שהוא רומז לעיסוקם הצדדי בזנות הומוסקסואלית. ראו: E. W. Lane, *An Account of the Manners and Customs of the Modern Egyptians*, II, London 1871, p. 92. מר' שי הורנשטיין הפנה את תשומת לבי למחקר קצר על הרקדנים הללו, ועל כך אני מודה לו: E. Popescu-Judetz, 'Köçek and Çengi in Turkish Culture', *Dance Studies*, VI (1982), pp. 46-58. על המונח 'כּוֹצִ'כִ' ראו גם: S.O. Murray, 'The Will Not to Know: Islamic Accommodations of Male Homosexuality', *Islamic Homosexualities: Culture, History, and Literature*, eds. S.O. Murray & W. Roscoe, New York 1997, p. 21.

39 ראו לעיל, הערה 36.
 40 ר' אליהו קפשאלי, סדר אליהו זוטא, מהזרת א' שמאלבין ואחרים, א, ירושלים תשל"ג, עמ' 83, 129; ועל פיו כנראה: ר' יוסף סמברי (לעיל, הערה 30), סי' פו, עמ' 249. לעדות מן המאה ה־17 על קשר קבוע בין בחור יהודי לחזיל, עד לנישואי היהודי, ראו: ר' חיים שבת, תורת חיים, ג, שלוניקי תפ"ב, סי' יב, ע"ב. בספרות השו"ת נזכרים גם מקרי אונס או ניסיונות לאונס של נערים יהודים בידי ינצ'רים. ראו: ר' יום טוב צהלון, שאלות ותשובות, וניציה תנ"ז, סי' קפ, קמנ ע"ד; ר' משה שלטון, בני משה, קשטא תע"א, סי' לב, ס ע"ג-ע"ד; ר' יוסף מילכו, אהל יוסף, שלוניקי תקט"ז, יורה דעה, סי' מו, ע' ע"א. לסדרת עדויות על יהודי בשם מושק ששכב עם יהודים ותורכים ראו: שו"ת מהרש"ם (לעיל, הערה 1), שם (ציטוטים נבחרים וזכאי בראש מאמר זה).

לקוחותיהם לפי דתם. הנערים היהודים שסיפקו שירותי בידור היו סוכן תרבות חשוב לחברה הסובבת, אם כי לפי שעה קשה להעריך את משמעותה והשפעתה של מציאות זו על תרבותה של החברה היהודית. בדומה לנערים שעסקו למחייתם בזנות הומוסקסואלית, גם חברי גילדות הרקדנים למיניהן השתייכו לשכבה רחבה למדי של אנשים שחיו בשולי המסגרת הקהילתית או מחוץ לה, בקירבה פיסית ותרבותית לחברה הסובבת. ייתכן ששכבה זו פיתחה תרבות עממית יהודית עות'מאנית שבין מאפייניה בורות ואורח חיים עברייני מבחינה הלכתית. טיב היחסים הושפע בוודאי מן המעמד הכלכלי. אדם עשיר היה מסוגל להחזיק בקביעות מאהב צעיר ולהנות מחברתו במשך כל שעות היום. לעומת זאת רוב הבריות נאלצו לתור אחר שותפים מזדמנים ואקראיים או לשכור לשעה את שירותיו של מי שעסק בכך לפרנסתו. מקומות המפגש היו מגוונים: בתים פרטיים, חיק הטבע, ובעיקר אתרי הבילוי של גברים בני הדתות בעיר העות'מאנית: בתי קפה שנערים יפים שירתו בהם את הלקוחות, בתי מרוח ובתי מרחץ. במסודות אלה נתערבבו זה בזה ילודים, נוצרים ומוסלמים ללא הבדל דת, לצורך בילוי, במרדף אחר פרנסה או בחיפוש אחר אהוב, אהבה או הנאה רגעית.⁴¹ בשעת הדחק שימש אף בית הכנסת כזירת מפגש.⁴²

3. נסיבות חברתיות: חברה ומשפחה

אקדים מילים אחדות ביחס לדרך שבה תפסה החברה היהודית את מהות הגבריות והנשיות ואת המיניות, נושאים שעדיין לא נדונו בחקר יהודי ספרד והמזרח. חיי המשפחה והמין שיקפו במידה רבה את אופיה המעמדי והפטריארכלי של החברה, ושל הציבור היהודי בכלל זה. המשפחה שימשה סוכן החיברות העיקרי, ובמסגרתה הונחלו ליחיד גם התפיסות המקובלות ביחס למהותם ולתפקידם של גבריות ונשיות. אחד העקרונות היה שגבריות (של מוסלם) ומיניות גברית משמעם כוח ועליונות בהיררכיה החברתית של החברה העות'מאנית המעמדית. חיי נישואין נתפסו כחובה המוטלת על כל אדם בריא וכמצב האידיאלי הנורמלי, ורוב הציבור אכן חי במסגרת משפחתית.⁴³ הקמת המשפחה היתה אירוע רב חשיבות בחיי היחיד

41 על בתי המרחץ בהקשר זה ראו: אידוע'אן (לעיל, הערה 11), עמ' 94-107, ושם ציטוט מתיאור מן המאה הי"ז על ההזוי הומוסקסואלי בהם. על בתי הקפה כמקום בלוי ראו בהרחבה: R.S. Hattox, *Coffee and Coffeehouses: The Origins of a Social Beverage in the Medieval Near East*, Seattle-London 1985, pp. 92-111, esp. 109-110. על נערים יפים המושכים לקוחות לבתי הקפה ראו עדותו של ג'ורג' סנדס: G. Sandys, *A Relation of a Journey begun an. Dom.* 1610, London 1621, p. 66

42 ראו למשל: ר' אליהו מרחץ, שאלות ותשובות, קשטא ש"ב, סי' עט, קלו ע"ג.

43 על חשיבות הנישואין, על אף הטורדה והקשיים הכרוכים בהם לגבר, ראו למשל: ר' חיים פאלאג'י, תוכחת חיים, בראשית (לעיל, הערה 34), ב ע"א-ע"ב. על המשפחה היהודית ראו לפי שעה: ב' ריבלין, 'קורים לתולדות המשפחה היהודית ביוון במאות ה-16-17, חברה ותרבות - יהודי ספרד לאזור הגירוש, בעריכת מ' אביטבל ואחרים, ירושלים תשנ"ז, עמ' 79-104.

ומילאה מקום מרכזי בכבוד הגברי, משום שבמסגרתה ניכר תפקידו הפעיל וה'טבעי' של הגבר כמפרנס וכבעל, ויכולתו להעמיד צאצאים ולהמשיך את קיומו של בית אביו. המשפחה והחברה דחקו ביחיד להינשא, ולו גם במחיר של פשרה מעמדית, כלכלית או אסתטית. נישואין הבטיחו מוצא מסודר לדחף המיני ונתפסו כאמצעי למניעת פיתויים וסטיות, ולכן היתה מגמה להקדימם ככל האפשר. ואולם, לאמיתו של דבר רק עבור האשה היו חיי הנישואין אפיק יחיד למימוש מיני, שכן החברה לא מדדה באותן אמות מידה ערכיות את הגבר הנשוי ואת האשה הנשואה; התנהגות האשה ותנועתה הוגבלו במידה ניכרת והיא נדרשה לנאמנות מוחלטת לבעל.⁴⁴ הפרת כללי הצניעות, בגידה או עקרונות של האשה יצרו איום על גבריות הבעל. הגבר, לעומת זאת, היה חופשי הרבה יותר. לבד ממחויבותו למילוי צרכיה המינימליים של אשתו (מזון, כסות ועונה), הוא נהנה מחירות מינית רבה יחסית ולא הוגבל בתנועתו ובמגעיו. עם נישואיו היה הבעל אמור לחזול ממעשי הנערות למיניהם ולעבור לדפוס של יחסי מין הטרוסקסואליים, על פי רוב גם מעוגמיים. למרות זאת, בהשפעת הסכיבה היו רבים שקיימו יחסי מין עם שפחות, ואף לא הניחו ידם מנערים צעירים. להלן נראה כי כל עוד נישא הגבר והעמיד צאצאים לא היה לאיש עניין בהרגליו המיניים.

המשיכה לבני אותו המין נחשבה בעולם המוסלמי, כאמור, לחלק ממערך ההתנהגויות הכולל והנורמלי של הגבר. יחסים מזדמנים או סדירים בין בני אותו המין היו מוצא נוח לסיפוק הצרכים המיניים של נערים ומבוגרים, רווקים ונשואים, הן בין צעירים הן בדפוס השכיח של מבוגר וצעיר.⁴⁵ להלן נברר את ההקשר החברתי והתרבותי של תופעה זו.

(א) המבנה החברתי ההיררכי. בדומה לחברה המוסלמית ההיררכית והפטריארכלית, גם החברה היהודית הועידה מקום מרכזי ותפקיד שליט לגבר הבוגר. במערכת שבה ביטאה המיניות גם יחסי כוח ושליטה לא היה מקום ליחסים שוויוניים. יחסי מין שנערים, שוליות או עבדים מילאו בהם את התפקיד הנשי, הנשלט, שיקפו זאת היטב, בדיוק כפי שהיה בחברות אחרות ובזמנים אחרים.

(ב) ההפרדה המינית. בעיר המוסלמית נשמרה ההפרדה בין המינים בהקפדה רבה. במרחב הגברי, שהשתרע מחוץ לבית, היו נשים בבחינת נוכחות-נעדרות, והן אף לא היו נושא לדיון בשיח הציבורי. בין המאפיינים שהחברה היהודית אימצה מן החברה הסובבת היתה הדרישה מן האשה להיות צנועה ומסוגרת בביתה. רבות מן הנערות נישאו בגיל צעיר מאוד, וההפרדה וכללי הצניעות הקשו על ניאוף. בפני רווקים יהודים ולא-יהודים שהיו מעוניינים לקיים יחסי מין עמדו אפוא שתי אפשרויות: האחת, פנייה אל זונות (בוצריות בדרך כלל), והאחרת, פורקן עם נערים בני כל הדתות, שכן האפשרות להתראות עמם לא הוגבלה ולא היתה נתונה לפיקוח מצד הסביבה. מאחר שדרך זו היתה זולה חמינה ולא נשאה דימוי שלילי, היא היתה ככל הנראה מקובלת יותר מן הדרך האחרת.

(ג) ריבוי גברים המבקשים פורקן מיני. שתי סיבות עיקריות לכך: (1) דפוס הנישואין

44 ר' למדן, עם בפני עצמן, נשים יהודיות בארץ ישראל סוריה ומצרים במאה השש-עשרה, תל אביב תשנ"ז, עמ' 107-115.

45 ובכך תואמים את המודל של הומוסקסואליות מְצִבִית, מתוך בחירה, כדוגמת זו של אסירים.

המקובל יצר מקרים רבים של רווקות ממושכת ושל פער בין גיל הבעל לגיל האשה. בין שלב הבגרות המינית לשלב הנישואין היה לעתים פער של שנים אחדות, אף עשר ועשרים שנה. כבר במהלך ההתבגרות המינית של הנער הוא התנסה במגע מיניים עם נערים אחרים, כחלק ממגוון של התנסויות ונהגים מיניים שהיו כמעט כלתי נמנעים. סיבה נוספת נבעה מהפער בין גיל האשה, שעל פי רוב נישאה בילדותה או בנעוריה, לבין גילו של הבעל. בני המעמד הבינוני הנמוך נאלצו לעבוד ולחסוך למימון הנישואין ולכן איחרו להינשא. נראה שבמאות ה'ח' וה'ט' התאחר מאוד גיל הנישואין, והיו גברים שנישאו בשנות השלושים והארבעים לחייהם.⁴⁶ במצב השכיח של נישואי גבר בוגר עם קטינה נאלץ הבעל להמתין שנים ארוכות עד למימוש הנישואין ולמצוא פורקן אחר לחפיו המיניים. העובדה שהרגלי המין של הבחורים עוצבו בשנות הנעורות ובשנות הרווקות הקשתה עליהם להסתפק בנשותיהם, שהיו נערות צעירות ולא היו מסוגלות להתמודד או להתחרות בניסיון המיני של בעליהן. אין תמה אפוא שרבים מן הגברים ניהלו חי מין כפולים. (2) ערי המסחר הגדולות של האימפריה, דוגמת אסתאנבול, שלוניקי, חלב ואיזמיר, משכו אליהן מהגרים רבים, יהודים ושאינם יהודים, רווקים ונשואים, שעזבו את משפחותיהם וחיפשו פרנסה. בשלונקי לבדה נמנו ברבע הראשון של המאה ה'י"ז למעלה מאלפי רווקים יהודים משלמי מס, וציבור זה היה בודאי צרכן ראשון במעלה של שירותי מין מסוג זה או אחר.⁴⁷

(ד) עיסוקים מקצועיים. מקצועות מסוימים קרבו ליהודים - מבוגרים וצעירים כאחד - להוריה ההומוסקסואלית של העיר העות'מאנית. נערים רבים עסקו בוגות הומוסקסואלית מזדמנת או קבועה עד שצימצו זקן וחדלו לשמש מושא לתשוקה. זנות השתלבה היטב בשניים מן העיסוקים היהודיים השכיחים ביותר בערים הגדולות של האימפריה העות'מאנית ובארצות מוסלמיות שכנות: האחד הוא עסקי הבידור - מחול, גינה חמרה, עיסוקים שיוקרתם היתה ירודה למדי, כנזכר לעיל. עיסוק אחר הוא ה'מזגה'. יהודים רבים החזיקו בתי מרוח, ושירותי מין היו חלק מן התענוגות שהמקום הציע ללקוחותיו. תעודה משנת 1108 (=1696) מפנקס בית הדין השרעי של אחד מרובעי אסתאנבול ממחישה את הקשר בין בתי המרוח לזנות, אגב ניסיון של השלטון לבער מוקדים של זנות ושל אלימות. מדובר בצו אל הנאיב (=ממלא מקום הקאצי) של הרובע, שמסר כי הצ'וֹרְבֵהֶגִי (= קצין בכיר; מילולית: מוכר או מכין מרק)

46 ראו: ר' יעקב כלי, מעם לועז, בראשית, קישטא ת"צ, כ ע"ב-כא ע"א; אורחות ישר (לעיל, הערה 31), קכ ע"ב (על עיכוב הנישואין עד גיל עשרים וחמש מתשש לא עמידה בהוצאת החופה). ובדומה לזה תקנת ורחוקים בירושלים משנת תק"ט, המזכירה אף היא הימנעות מנישואין בגיל צעיר בשל הוצאת הכבוד: ר' חיים אברהם גאנץ (מהדיר), ספר תקנות הסכמת ומנהגים... ירושלים תר"ב-תר"ג, סי' נב, מ ע"ב. לתוכחה בעניין חזית הנישואין מביעים כלכלים כדרך הגויים, ראו: ר' חיים פאלאג'י, תוספת חיים, בראשית (לעיל, הערה 34), ט ע"א. על קבוצת הגיל, המעבר ביניהן, האיום המיני הגלום בנערים בוגרים שאינם נשואים, ראו: פירס (לעיל, הערה 11), עמ' 177-181.

47 ראו: ר' בן-נאה, החברה היהודית בערי האימפריה העות'מאנית במאה ה'י"ז (אסתאנבול, שלוניקי ואיזמיר), חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ט, עמ' 47, 53-54. על תושב ברוקים, ובפרט העניים הנחזים שבהם, כמי שמעזים לעבריינות מינית, ראו: ר' כ"ץ, 'נישואים וחי אישות במצאי ימי הביניים', ציון, י (תש"ז), עמ' 44-47.

של הניצורים נצטווה להרוס את כל בתי המרוח המנויים בדפתר המצורף. בדפתר נמנו שבעה בתים ששימשו בתי מרוח (מְגוֹל מִיַּחְאָנָה) וקצתם גם בתי זונות (בְּאֲבוּלְלוֹק). שישה מתוכם היו שייכים ליהודים.⁴⁸

4. ההתמודדות עם המעשה ועם עושו

(א) ההלכה והממסד הרבני

במקרא נאסר על משכב זכר. הוא מכונה תועבה ונקבע לעובר עליו עונש מוות.⁴⁹ דניאל בויארין, ואחרים בעקבותיו, טוענים כי פשוטו של מקרא עוסק ביחסים אנאליים בלבד וכך הוא הובן גם בתקופה התלמודית.⁵⁰ במהלך ימי הביניים חלה החמרה בעמדת ההלכה כלפי פעילויות מיניות שונות, ונהגים מיניים הכרוכים באוננות ('הוצאת שכבת זרע לבטלה') גונו ונאסרו.⁵¹ יחסים בין בני אותו המין לא גונו במיוחד, ואין ההלכה מתייחסת כלל לאישיותו או לזהותו המינית של העברין. התייחסות מפורשת לנושא מצויה ב'שולחן ערוך', שנתחבר בצפת ברבע השלישי של המאה ה'ט"ז ותוך זמן קצר הפך לקנון הלכתי מחייב. ר' יוסף קארו הורה בו: '...בדורות הללו שרבו הפריצים יש להתרחק מלהתייחד עם הזכר'.⁵² הדברים

48 ארכיון בתי הדין השרעיים של אסתאנבול, אֶסְכָּאָר, סך 319, עמ' 62. לדברי אוליא צלבי, מנתה גילדת בעלי בתי המרוח בבירה מאתיים יהודים, והיו להם מאה חנויות. ראו: אוליא צלבי (לעיל, הערה 35), עמ' 667-668.

49 ויקרא יח, כב; שם כ, יג.

50 לדברים כלליים על מין ומיניות ביהדות הימי הבינימית ראו: D. Biale, *Eros and the Jews*; New York 1992, pp. 86-120 ובמחזוריה עברית משובשת: ד' ביאל, ארוס היהודים, תל אביב תשנ"ד, עמ' 114-158. כמו כן ראו: ר' כ"ץ, מסורת ומשבר, ירושלים תשמ"ז, עמ' 174-175. על תופעת משכב זכר ועל עמדת ההלכה התלמודית כלפיה ראו: ד' בויארין, 'רבנים ותבאים - האם יש יהודים ב'תולדות המיניות'?', זמנים, 52 (1995), עמ' 50-66; הנ"ל, הבשר שברות: שיח המיניות בתלמוד, תל-אביב תשנ"ט, ושם הפניית הפרסומים אחרים שלו. עוד ראו: M.L. Satlow, *Tasting the Dish: Rabbinic Rhetorics of Sexuality*, Atlanta 1995, pp. 185-222

51 ניסיון לסיכום עמדת ההלכה האורתודוקסית בנושא זה נעשה לפני שנים אחדות, אך הוא מגמתי ורחוק מלהיות מקיף. ראו: ר' לובין, 'עמדת היהדות בשאלת היחסים בין בני מין אחד, וקווים מנחים ליישומה בחינוך', מים מדליו - שנתון מכללת ליפשיץ בירושלים, ירושלים תשנ"ז, עמ' 233-251. וראו למשל: כ"ץ (לעיל, הערה 47), עמ' 23-24; בויארין, הבשר שברוח (לעיל, הערה 50), עמ' 78-79, 153; ביאל, ארוס היהודים (לעיל, הערה 50), עמ' 150-155. באופן תמוה לא התייחס ביאל כלל לנושא משכב זכר. על גישת התלמוד הבבלי לאוננות ראו: "Wasted Seed", M.L. Satlow, *The History of a Rabbinic Idea*, Hebrew Union College Annual, LXV (1994), pp. 137-175. בספר המוסר הקבלי 'ראשית חכמה' הוקדש פרק ארוך לעונן הוצאת זרע לבטלה: '...שהוא היותר מצוי שכמעט אין אדם בדורנו נמלט ממנו...'. הפרק כלל אוסף נכבד של מקורות בנושא זה. ראו: ר' אליהו די וידאש, ראשית חכמה, ויניציה של"ט, שער הקדושה, פרק י, שז ע"א-שכא ע"ב. את עמדתו המחמירה של ספר הזהר אימץ גם ר' יוסף קארו: שולחן ערוך, אבן העזר, סי' כג, סעיפים א-ב.

52 שולחן ערוך, אבן העזר, סי' כד, סעיף א. המדעות להשפעת החיים בעיר המוסלמית בהקשר זה כבר ניכרת אצל הרמב"ם: משנה תורה, הלכות איסורי ביאה, פכ"ב ה"ב.

מנוסחים למעשה כהמלצה, ובדיעבד יש בכך עדות לקוצר ידם של פוסקי ההלכה מול המציאות המתירנית (בנושא זה) בערים העות'מאניות. לר' יוסף קארו ולממשיכיו בדורות הבאים היה ברור כי בין הדרישה לטוהר מיני לבין המציאות שורר פער גדול, בדיוק כמו ביחס לדרישה לאדיקות דתית ולמוסר גבוה.⁵³ כמעט כל המקורות שמצאתי אינם דנים במעשה לגופו, אלא בבירור מעמדו ההלכתי של החוטא (להכשרתו כעד כשר או למיניו לכהונה ציבורית), ובהשלכות החברתיות של מעשהו – האם זו עילה לביטול שידוך, מה דינו של מי שכינה יהודי אחר 'גרבע', ועוד.

העדות הנדירה על יהודי דמשק בראשית המאה הי"ז, שנזכרה לעיל (עמ' 182), מונה סדרה של התנהגויות עברייניות שונות ללא כל הבחנה ביניהן. הכותב אינו רואה במשכב זכר קטגוריית לעצמה, ומונה זאת בנשימה אחת עם עבירות אחרות – חוסר צניעות, חילול שבת, זנות ואפילו קלקלות בשיפוט העצמי היהודי. העדר התייחסות מיוחדת ליחסי מין בין גברים תואם את שיטתו של פוקו, שעד לעת החדשה המודרנית לא נחשבו 'מעשי סדום' למיניהם חמורים מגילוי עריות, ניאוף, אונס וכיוצא באלה, ומעמדם היה כשל עבירות אחרות ולא יותר.⁵⁴

מי שגינה את משכב הזכר היו בעלי המוסר הקרובים לקבלה ולהנהגות של החסידות הקבלית. הם הכירו בקיומם של חופים מיניים עזים בגיל הנערות והיו מודעים לאפשרויות השונות לסיפוקם, ועל כן נקטו שתי דרכים: חינוך ומניעה. בכתביהם ובדרשותיהם הדגישו את חומרת החטא, ובמקביל דרשו מאבות וממלמדים למנוע כל אפשרות של ייחוד, שיסתיים ללא ספק בחטא. כך למשל כתב ר' יצחק מולכו, מחכמי שלוניקי הנודעים:

ויהרר הרבה שלא יניח אדם את בנו לצאת ולבא יחידי בשמחות וגיל שרוב הבחורים נכשלים בלאו ואת זכר לא תשכב משכבי אשה... לא כן הנערים שמצויים לעולם במקום אחד שאין להם בושא להתייחד זה עם זה שלא נחששו ישראל על הזכר ועוד שהן נערים קלי הדעת בנקל הם מתפתים ואין להם בושא כ"כ (כל כן)... הרבה קלקלים ראו עיני ואחרון הכביד ששנים ושלושה תלמידים היו עולים בכל יום בעליה של א[חד] מהם לפלפל בהלכה ולבסוף נתגלה הדבר לי שהתיקון היה קליל...⁵⁵

מולכו גינה את המעשה, בדומה לר' חיים ויטאל ולאחרים. ואולם, דומה שהם לא ראו בו תופעה מוסרית או חברתית מובחנת ומדאיגה במיוחד. יחסם לעבירה זו אינו חמור מן היחס לקשת רחבה של עבירות מין או עבירות מוסר (הגבול ביניהן אינו תמיד ברור), ובהן משכב

53 פער דומה בין נורמות ההתנהגות המינית של הציבור, ובכלל זה אנשי דת, ובין הגישה התיאורטית, נתקיים גם באסלאם (אבר-חליל [לעיל, הערה 8] עמ' 32-33) ובנצרות. ראו: J.A. Brundage, 'Playing by the Rules: Sexual Behaviour and Legal Norms in Medieval Europe', *Desire and Discipline*, eds. J. Murray & K. Eisenbichler, Toronto-Buffalo-London 1996, pp. 23-41.

54 לעיל, הערה 4.

55 אורחות ישר (לעיל, הערה 31), קמו ע"א-ע"ב. העובדה שאחרים לא נזקקו לנושא אמרת דרשני, ואולי לא העזו לכתוב על כך, או שראו זאת כרע שאין למנוע. וראו עוד על נושא זה להלן.

עם גויים ועם שפחות, זנות ואוננות, עבירות שהקבלה מחמירה בהן מאוד. במקרים רבים נזכרים מעשים אלה כחלק מהטפה לפרישות מינית, או נגד פעילות מינית שאינה מתועלת לכיוון הרצוי, היינו הולדה. כך, למשל, מצוי בהרצאתו הרחבה של ר' אליהו דיי-וידאש (1550-1587 לערך) בספרו 'ראשית חכמה'.⁵⁶ מקרב חוגי המקובלים החסידים, שחששו מן ההשלכות המטפיסיות של חטא משכב זכר על הכלל, יצא האיום שנפשו של החוטא במשכב זכר תתגלגל בשפן או בארנבת.⁵⁷ היה מי שטרח להציע גם דרכי כפרה. בספר 'מעם לועז', שנכתב באסתאנבול ברבע השני של המאה הי"ח, מוצע לחוטא להתענות מאתיים שלושים ושלוש תעניות, כסך הגימטריה של 'זכור':

פורקי איסטא עבירה איס אבוריסידה מנג'ז זילאנטרי איל שי'ת אי סו פינה די דיטה עבירה איס סקילה אי סו תיקון דיל קן איזו דיטה עבירה איס קי אגה 233 תעניות קאנטו אינפרטה איל בייב'ז די זכור סי איש קי קירי ארימידיאר שו אלמה אי נו פידרישי.⁵⁸ תרגום: משום שהיא עבירה נתעבת לפני ה' יתברך ועושה של עבירה זו הוא סקילה ותיקונו של מי שעשה עבירה זו הוא שיעשה 233 תעניות, כמניין הגימטריה של המלה 'זכור', אם רוצה לתקן את נשמתו ולא לאבדה.

גישה שונה מוצגת בספר 'שבט מוסר', ספר מוסר רב השפעה שחיבר ר' אליהו הכהן, רב ומקובל, שהיה מן הדרשנים ובעלי המוסר הנודעים והחשובים ביותר באיזמיר בשלהי המאה הי"ז ובראשית המאה הי"ח (נפטר בשנת 1729). בדיונו בעבירות זנות ומשכב זכר חסרה הרטוריקה המאיימת הרגילה, ואת מקומה תופס ניסיון שכנוע. הוא מבוסס על הנמקה פסיכולוגית הפונה אל החוש האסתטי ואל חוש הסדר החברתי:

אם חושק באשה על רוב יופיה ישים נגד עיניו כשתזקין ונתרבו בה הקמטים ופניה כקוף חזרת ורום קומתה נכפפת ונעשית כחוטורת הגמל וליחת החוטם נפלות מנחיריה תמיד ופיה עקמה ונמכה בלי שינים וכשאוכלת פיה מלא דק ואם ישכב עמה בימי נעוריה בראות אותה בוקעותה יקלל זימו וימאס חייו איך מלאו לבו להגיע גופו בגופה ההכניס ברית קודש בחמת מלא צואה ופיה מלא דם גם ישים נגד עיניו שכל יופי האשה היא עור דק מאד שעל פניה ואם תתפשט עורה מחמת נגיעים או מכה יתראה בשר חי תחתנה וכמה מהמיאוס ליגע באותו הבשר הלח אשר היד גדיבך בה מעובי הליחה ובשומו כל זה בדעתו בעת שיפתחו יצרו על אשה תמאס בעיניו ויתרחק ממנה כמטווי קשת. ואם יצרו יפתו לשכב עם זכר משכבי אשה ישים נגד עיניו כשיחמלא זקו הנרבע ובפרט אם יגנעו שניהם יחד בזמן הזקנה כמה מהבייש והבושת והחרפה והכלימה והקלקל בזכרם איך שכבו זה עם זה... כי עולה על זכרוננו עת המעש[ה] אשר נטמא לו וכלימ[ה] מכה פניו ובפרט אם הרובע עני הנרבע

56 ראו לעיל, הערה 51.

57 או אף בנקבה, בבחינת 'מידה כנגד מידה' לנבעל: ר' אליעזר אוקרי, ספר חרדים, ויניציה שס"א, מא ע"א-ע"ב; אורחות ישר (לעיל, הערה 31), קצ ע"א, על פי: ר' נתן שפירא, מצת שמורים, ויניציה ת"ר, ט ע"א. לגבי תהנות החסידות בצפת ראו: למדן (לעיל, הערה 30), עמ' 128.

58 ר' יצחק מאגריסו, מעם לועז, ויקרא, קישטא תקי"ג, אחרי מות, סד ע"א.

עשיר... והעשיר מוסיף עליו שגאה אשר טמאו הבזוי הזה ואם הדבר בהפך שהרובע עשיר והרובע עני בועט בחזיון העשיר איך נגע בגוף הנגוף הזה... כי מיד בעלות על דעתו כל זה יקרה דמו בקרבו ומה גם בחושבו גדול הדופי והמיאוס והזרות מהמעשה עצמו...⁵⁹

לדידו של המחבר, אין הבדל אם מושא התשוקה הוא נער או אשה, ועליו לדכא את התשוקה אליהם באותו אופן. דבריו ביחס למשכב זכר מלמדים גם הם בבירור על שכיחות התופעה בגיל הנערוֹת.

(ב) היחיד מול הציבור

(1) בחוג המשפחה: עד לעת החדשה לא היתה המיניות עיקרון מכונן של הזהות העצמית.⁶⁰ איש מן השותפים למערכות היחסים החד-מיניות לא סבר שמיניותו חריגה ולא ראה עצמו שונה משאר בני מינו. כאמור, איננו עוסק בזהות ההומוסקסואלית, אך העובדה שאין אנו מוצאים שום אזכור ל'בעלי תשובה', המבקשים לכפר על מעשיהם, רומזת אולי להעדר תחושת אשם או חטא, אף שכמעט הכל ידעו שעל פי ההלכה מדובר בעבירה חמורה.⁶¹ העיון במקורות מעלה עובדה חשובה נוספת: העדר מוחלט של עתירות מצד האשה נגד בעל הנהוג לחלוק את מיטתו עם בני מינו. העדר זה בולט במיוחד בהשוואה לתלונות על קיום יחסי מין עמה בעת נידחתה או שלא כדרכה, או על אי קיומם כלל.⁶² מבחינה זאת דומה משכב זכר למשכב עם שפחות, ואפילו לסתם זנות. העדר תגובה מצד הנשים מתמיה את הקורא המודרני, אך לא עורר כל קושי בעבר, אם משום שמשכב עם עבדים ושפחות לא נחשב מעשה חשוב וראוי לדין, אם משום שבחברה המסורתית של יוצאי ספרד היתה האשה אמורה להשלים עם התנהגותו המינית של בעלה.⁶³

59 שבת מסך, קישטא תע"ב, יב ע"א-ע"ב. בתרגום ליידיש קוצץ וצנוור הטקסט, והושמט לחלוטין אזכור משכב עם בעלי חיים, כנראה על רקע חוסר רלוונטיות לתנאי הזמן והמקום, לפחות לדעת המתרגם (ראו למשל: מהדורת לובלין תרל"ז, כא ע"א). לנימוק דומה ראו: אורחות יושר (לעיל, הערה 31), קצג ע"ב. מן הדברים ברור שמעשים מסוג זה (ואפילו יחסים אנאליים) היו שכיחים בגיל הנערוֹת. בהמשך דברי שבת מסך (שם, יב ע"ג) מזכיר הכותב אפשרויות נוספות: משכב עם נוכריות ועם בעלי חיים. בהמשך דבריו הוא מציע תיקוני תשובה לעבירות אלה ולאוננות, שהיו כנראה עבירות שכיחות: שבת מסך, שם, סא ע"ג-סב ע"א. והרישה לטוהר מיני היתה בעיקרה אידיאלית ולא מציאותית, בדיוק כפי שהיה אצל בעלי הולכה המוסלמים. ראו: אימבר (לעיל, הערה 12), עמ' 189.

60 D.M. Halperin, *One Hundred Years of Homosexuality*, New York 1990

61 בניגוד לאשכנז בימי הביניים, שבה נמצאו מי שביקשו תשובה על חטאי מין, כנראה בהשפעה נוצרית. ראה להעדר תחושת חטא בקרב הציבור במאה ה'ט"ז, במקרה זה ביחס ליחסים אנאליים עם אשה, ראו: ר' אליהו די וידאש, ראשית חכמה (לעיל, הערה 51), רצח ע"ב-רצח ע"א.

62 לתלונת אשה על בעלה השוכב עמה בעת נידחתה ראו למשל: ר' אלעזר רפאל נתמאש, הון רב, ב, אבן העזר, שלוניק תקמ"ז, סי' ת, מט ע"ב. נשים יהודיות לא נמנעו מלהתלונן בבית הדין השרעי אף על עניינים אינטימיים. ראו לדוגמה הופעת יחסייה ירושלמית לפני הקאצי בטענה שבעלה אינו מקיים עמה יחסי אישות: א' כהן וא' סימון-פיקאלי, יהודים בבית המשפט המוסלמי, חברה, כלכלה וארגון קהילתי בירושלים העות'מאנית, ירושלים תשנ"ג, מס' 392, עמ' 350.

63 ר' למדן, 'החוקת שפחות בחברה היהודית בארץ-ישראל סוריה ומצרים במאה השש-עשרה', ימי

הפיכת התופעה לחלק שגרתי של חיי המשפחה עולה בבירור ממקורות רבים. שאלה מראשית המאה ה'י"ח העוסקת בהתרת שידוך ביחמת משפחת הכלה, על רקע גילויים ביחס להתנהגות המשודך, היא יוצא מן הכלל הבא ללמד על הכלל. מתברר כי בתוך זמן השידוכין נתגלה כי 'השחיית הבחור גבריאל הנזכר במשכב זכר בעדים ברוריים' [שנתקבלו בב"ד (=בבית דין) ועתה האם והמשודכת] [הנזכרת] אינן רוצות לקיים הזוג הנזכרת] בטענה כי חרפה היא להן הדבר הרע הזה...'. בינתיים גם התברר שאחות הכלה המירה את דתה. ר' יוסף דוד משוה בתשובתו בין העבירות ומציין כי '...[בניגוד לעוון השמד שהוא על כל התורה, משכב זכר] דאינו אלא עברה א...' [ובניגוד להמרה או ניאוף] הפגם לא היה רק באותה שעה ושוב אינו עומד ואינו נראה לעין...⁶⁴ בדברי הסיכום תחור המחבר וקובע, כי אין בקיום יחסים הומוסקסואליים בעבר משום פגם משפחה. מקור זה, ואחרים כיצא בו, מורים שקיום יחסי מין של גברים עם בני מינם היה שכיח בקרב רווקים, וכן שהחברה הסכינה עם כך. תגובת החברה לא היתה אחידה וציפיותיה מגבר נשוי היו שונות מציפיותיה מרווק. גבר משודך או נשוי היה אמור למצוא את סיפקו המיני עם אשתו ולא להמשיך בדרכי בחרותו. בפרסום מעשיו היה משום גנאי לו ולמשפחתו. אין להגזים בחשיבות דעת הקהל והציית לה בעניין זה. הדימוי העצמי היה חשוב למי שהקפיד על הייחוס וכבוד המשפחה - 'בני טובים' ומי שנמנע עם העילית הכלכלית והרבנית. בשולי החברה היהודית חיו רבים שלא התעניינו בדעת הקהל היהודית, לא הטרדו עצמם בדימויים העצמי ונהגו ככל העולה על רוחם, כפי שמלמד מקור אחר מאותה תקופה:

על משודך שאמר על עצמו שהוא בעל עבירות. תשובה... כיון שכל ביתו של המשודך לבדש נאופים בדאי גם הוא עושה כמעשיהם... ומסתמא גם הוא סרסורא דעבירה וכ"ש (וכל שכן) אַתָּר שהועד עליו שהתפאר בעצמו ששכב את זכר משכבי אשה ותפס זונה בערתה... איכא למיחש שכמו כן יעשה עם משודכתו אחר נישואיה לשכב אצלה משכבי זכר להיות עמה בנדת טומאתה... לא די שאין אנו מיסרים אותם שיד האומות תקיפא עליהם אלא שניח את הבת הזו ליכנס בקובה של זנות שתצא לתרבות רעה... ה'י"ז (-הזכא נמי) אין ביוון גדול מזה ובפרט אתר שנתקבל העדות בב"ד (=בבית דין) ונתפרסם הדבר לכל העולם ומשם ואילך יחיו כל העולם מחזרפים ומגדפים אותה על פניה בדבר זה ובפרט מאחר שבתו מפרסם שהוא בית ועד לזנות ובחציפת פנים שאינם משגיחים ולא מתביישים מכל בני העיר...⁶⁵

גם כאן, כבשאלה הקודמת, תחור אלמנט הברושה, אם כי מתברר שאין לו כל השפעה על נשוא הפרשה.

הסדר, בעריכת מ' רחן, תל אביב תשנ"ז, עמ' 367; ת' אלכסנדר-פריזר, מעשה אוהב וחצי - הסיפור העממי של יהודי ספרד, ירושלים-באר שבע תש"ס, עמ' 275.

64 בית דוד (לעיל, הערה 31), ב, אבן העזר, סי' לו, כט ע"א.

65 בית דוד, שם, סי' לו, לא ע"ב-ע"ג. השאלה עוסקת בבקשת משפחת הכלה, שהיתה בת תלמיד חכם, להתרת השידוכין, והפוסק נענה לכך.

(2) במעגל הקהלי והשכונתי: על אף ההפרדה המינית וההקפדה על הצניעות ועל ההתרחקות מעיני הציבור, הקשו נסיבות החיים לשמור על פרטיות מלאה. שכנים וקרובים ידעו היטב מה מתרחש ברשות הפרט, ושמעות על התנהגות עבריינית נפוצו כחלק מן הרכילות המקומית. אף לא נעדרה מידה של חטטנות, ויש להבינה על רקע מציאות החיים והמנטליות של בני התקופה. מדובר בחברה דתית אדוקה בדרך כלל (ואין זה משנה איוז דת), שפירשה אסונות טבע, בעיקר מגיפות ושריפות, כעונש אלוהי על זלזול במצוות הדת ועל עבירות מוסר.⁶⁶ יתר על כן, בעיני השלטון נחשבו בני השכונה לערבים ולאחראים על המתרחש בתחומי השכונה, ולכן גילו עניין אישי לשמור על החוק והסדר. על אף כל זאת נראה שבחיי היומיום נטה הציבור להעלים עין מעוברי עבירות מסוימות. אנשי הקהל או הרובע הקפידו בעיקר על שמירת תדמיתם המהוגנת, ולא מיהרו להתלונן בפני הדיין או הקאדי כל עוד לא אירעו שערוריה או מעשה אלימות, בפרט אם המעשים נעשו בצנעה ובאופן שלא פגע בשמה הטוב של שכונתם. לעתים היתה אזהרת הציבור נתונה לעברייך, והם חיפו עליו כמדודע והסתירו את מעשיו.⁶⁷

התנהגות דומה מאפיינת גם את יחסה של החברה המוסלמית העות'מאנית לעבירות מוסר שונות, כמו זנות ושתיית משקאות אלכוהוליים.⁶⁸ רק אם נפגע צד כלשהו, או נתעוררה בעיה בשל אישיותו של הנדון, צוינה לחובתו של האיש ההתנהגות המינית השלילית שלו או עבריינות אחרת, כהוכחה לאופיו הרע. עבירות על המוסר המיני לא נחשבו חמורות יותר מאחרות, ואיש לא העלה על דעתו לראות בעובר העבירה (במקרה דגן מי ששכב עם בני מינו) בעל זרות אחרת, חריגה.⁶⁹ רק מי שהוסיף כבגרותו למלא תפקיד פסיבי במשכב זכר ונתפרסם בשל כך, סבל קשות מבדינה חברתית. את התגובה הקשה כלפי אדם כזה יש להסביר בכך שגבר שאינו במקום ה'נכון' פוגם במערכת ומאיים על הסדר הטוב. האיש איבד את כבודו הגברי, הותחה כסוטה ונתבזה. אין אפוא תימה שהכינוי 'נרבע' נחשב עלבון חמור.⁷⁰ בשאלה משלוניק מן המחצית השנייה של המאה ה'ט"ז מובאת סדרה של עדויות

66 כך למשל מספר ריק, שתושבי אסתאנבול סברו שהמפלוח הצבאית בחזית האירופית בשנת 1686 היו עונש אלוהי על חטאייהם והפגינו חרטה, בפרט על העבירות השכיחות של שתיית יין ומשכב זכר: P. Rycaut & R. Knolles, *The History of the Turkish Empire*, III, London 1700, p. 221b. ברבע השלישי של המאה ה'ט"ז תלה ר' אליהו קפסאלי בעבירת הזנות את סיבת המגיפה הקשה שהפילה חללים רבים בבירה (סדר אליהו זוטא [לעיל, הערה 40], עמ' 83, 129; ועל פיו גם דברי יוסף [לעיל, הערה 30], עמ' 249). לחקירות ולמעשי תשובה של הציבור כולו בעתות מגיפה ראו למשל: ר' שמאל יצחק, נאמן שמאל, שלוניק תפ"ג, סי' סו, עת ע"ג; ר' יצחק הכהן חסיד, אהל יצחק, שלוניק תקס"א, חושן משפט, סי' לו, עב ע"ז.

67 ובניגוד ללמדן, שהציגה רק צד אחד של המציאות, זה של 'אווירה חברתית מחמירה חטטנית', ואף לא הבחינה בין עמדת הציבור הרחב לזו של ההנהגה והחכמים (למדן [לעיל, הערה 30], עמ' 120).

68 ראו לעיל, הערה 11. על התעלמות ועל הגישה האופיינית שמה שאינו נאמר או נדון אינו קיים, ראו: מורי (לעיל, הערה 38), עמ' 14-18.

69 וראו בעניין זה ממש את דברי פוקי (לעיל, הערה 4), עמ' 32-35.

70 כך, למשל, במהלך קטטה על מקום ישיבה בבית הכנסת בליפנטו בשנות השישים של המאה ה'ט"ז.

על יהודי שנהג לשכב עם יהודים ותורכים, כשהוא ממלא בדרך כלל תפקיד פסיבי. מן הדברים עולה בבירור שהעדותו המינית היא שגרמה ל'ישם הרע' ו'ישם של גנאי' שיצא לו בציבור.⁷¹ במקרה זה, ככרבים אחרים, ברור שאלמלא נדונה כשרותו כעז, לא היתה אישיותו נזכרת בכתובים כלל ועיקר. זאת ועוד, המעשה המיני עצמו אינו נשוא הדין. על כן לא מצאנו כל התייחסות לתופעה המקבילה בקרב נשים יהודיות, שהרי ממלא הן אינן כשרות לעדות או מועמדות למינוי כלשהו.

הזכרתי לעיל שבמאות ה'י"ז-ה'י"ט גברה שכיחותם של הדיווחים על פעילות מינית בין בני אותו המקום. ניתן להעלות שתי אפשרויות לתמורה זו. האחת שלפנינו עלייה של ממש בשכיחות המקרים, כחלק מפריצה גוברת של גודרי המוסר וההלכה; והאחרת, והיא היותר מתקבלת על הדעת, שהדיווח על כך הפך שכיח יותר. את ריבוי הדיווחים יש לראות כביטוי להתמזדותו של הציבור עם התמורות שהחלו להתחולל בחייו וכתגובה לתחושה של חופש רב מדי ושל פריצת גבולות המסורת. יש בכך משום ניסיון לקבוע ולהגדיר מחדש את גבולות המותר והאסור, תהליך שהתחולל במקביל גם בחברה הסובבת.⁷²

(3) בעיני הממסד: עמדתה של ההנהגה הקהילתית בנוגע למשכב זכר נתבררה לנו הן מדיונים על מי שהואשמו בעבירה זו, הן בחקיקה ששרידיה הגיעו לידינו. רבים מן המקורות העבריים המזכירים עבירה של משכב זכר מתייחסים לבעלי תפקידים במנגנון הקהלי שנחשדו בכך. החברה היהודית, ולפחות שדרות מסוימות בתוכה, תבעה כי שלוחיה לפני המקום, ובהם שלוחי ציבור.⁷³ ומי שעסקו בחינוך ילדים, יגלו רמה מוסרית גבוהה. אם נתברר שאנשים אלו חטאו, ואפילו נחשדו בחטא, היה מי שתבע לפטרם מתפקידם, או למנוע את מינויים לכל תפקיד ציבורי בעתיד. לא פעם התברר שהיו אלה תואנות ועלילות שווא, אך די היה בהפצת שמועות ורינונים על איש זה או אחר כדי לגרום לו קשיים. על פי רוב היו הפוסקים והיריב, ביקשו ראיות ברורות, חרשו 'חזרה בתשובה' שטיבה המדויק אינו ברור כתנאי להמשך הכהונה או לקבלת התפקיד.⁷⁴

71 כינו המתקשטים זה את זה 'נרבע' והדבר עורר מריבה קשה (שר'ת מדרשד"ם, אבן העזר [לעיל, הערה 1], סי' קב, קא ע"א - ר' יצחק אדרבי, דברי ריבות, שלוניק שמ"ב, סי' קסו, פב ע"ז).

72 שר'ת מדרשד"ם, שם, סי' ג, נח ע"א-ע"ב (צוטט בראש המאמר). ראו למשל תיאור בנו של ברוכיה, ממשיכו השלוניקאי של שתי צדי, כמי שזיהה בן פריץ השכיר עצמו למשכב זכר להישמעאלים ושאר נערים פריצים יותר ממנו מאלו ממירי דת... (ג' שלום, 'ברוכיה ראש השבתאים', מתקרי שבתאות - אספת מחקרים, בעריכת י' ליבס, חל אביב תשנ"ב, עמ' 339).

73 השוו לגידול במספר העתירות והתביעות בנושאי מוסר בבתי הדין השרעיים באסתאנבול במאה ה'י"ז: F. Zarinebaf-Shahr, 'Women and the Public Eye in Eighteenth Century Istanbul', *Women in the Medieval Islamic World*, ed. G.R.G. Hambly, London 1998, p. 315.

74 ולא משום שאותו הזוננים היה גבוה יותר באוכלוסייה זו, כפי שניתן היה לשער נוכח ריבוי המקרים שבהם נזכרים זוננים. כך למשל: ר' אליהו ח' חיים, מים עמוקים, ספירה שנית, ויניצה ת"ז, סי' מא, ע ע"ב; תורת חיים (לעיל, הערה 40), ג, סי' א, א ע"א; ר' יוסף אלמשינו, עדות ביהוסף, א, קושטא תע"א, סי' כו, סג ע"ג, ועוד.

75 דרישה לחרטה ולחזרה בתשובה מצויה גם אצל הפוסקים המוסלמים (ראו לעיל, הערה 8). עונש

אחד הכלים החשובים בדייה של הנהגת הקהל היהודי היתה הסמכות לתקן תקנות והסכמות, שבאמצעותן עיצבה את דמות הקהל ואת אופיים של חיי הציבור. הסכמות מסוימות הגדירו את גבולות החברה והציבו לה גדרים. העובר עליהם נחשב סוטה ועבריין ונענש בחרם, בנידוי או בקנס. גם הקהילות היהודיות נזקקו לנושא היחסים בין המינים,⁷⁵ ותקנות אחדות נועדו למנוע תופעות של משכב זכר. בירושלים נתקנו מחדש בשנת תק"ט (1749) מספר הסכמות קדומות, ובהן אחת האוסרת על רווקים מגיל עשרים ועד גיל שישים לשבת בעיר. תקנה אחרת, והיא החשובה יותר לענייננו, אוסרת יציאת בחורים בשעות הלילה שלא בלוויית בן משפחה מבוגר, אפילו לאירועים של מצווה, מחשש לתומתם:

בשבטי ישראל הדענו נאמנה כי יש הסכמה עשויה בכל תקי ההסכמות מזמן קדמון לקדושים אשר בארץ המה על ענין הרחיקים מכן עשרים שנה] ומעלה לא יוכל לזרז בעיה"ק (בעיר הקדש) ירוש[לם] ת"ץ (תכונן ותבנה) שריו בלא אשה... גם אנתונ[ן] מחדש[ים] [ה]הסכמ[ת]ה] הקדומ[ת]ה] בכל תקי ששום בחור שלא נשא אש[ת]ה] לא ירש[ת]ה] ללכת לשום וילד[יה] (ליל לימד) בעולם ואפי[ן] לן ליל חג השבועות וליל הירד (הושענא רבה)... ר"ל (הרצה לומר) שהבחור[ים] יוכלו לצא[ת]ה] לילאד[יה] עם אביו שלא תזוז ידו מתוך יד בנו ומי שאין לו אב יש לו אח גדול במקום אב קאי יוכל ללכת עם אחיו הגדול דקא ולא תזוז ידו מתוך יד אחיו כלל והיה זה שלום.⁷⁶

תקנות ברוח דומה נתקנו בשלוניקי ובאיזמיר. על רקע ההווי הכלכלי נוסף שם האיסור על בעל מלאכה 'בחור', כלומר רווק, להעסיק שוליה:

...וע"כ (העל כן) עשו הסכמה רבני עירנו יע"א (יכוננה עלין אמן) שלא יוכל שום תלמיד שאינו נשוי לילך בלילה לבית הלימוד שהיו לומדים בבעלי (!) בתים. וכן באומנות של האדרת שושין פה סאלוניקי יע"א שלא יורשה שום בחור ליטול שום טילאר (בלאדינו: גול) בפ"ע (בפני עצמו) מפני שכשיש לו טילאר בפ"ע צריך ליטול תלמידים ואינו מן הראוי שהאמן בחור יהיה לו תלמיד בחור שהשטן מרקד ביניהם וההקש לכל שאר אומנות... ור"ל (הזה לשון) ההסכמה אינו פואידי איר אקאנטאר איל קי איש בחור נו אין לוש חתנים נו אין תלמד תורה שבת נו אין ניגון קהל קי אי תתן או אבי הבן או בעל הברית אשטה

פיטרוץ לא היה שכית ראו: נאמן שמואל (לעיל, הערה 66) סי' קד, קמט ע"א: ואולי גם ר' מאיר מלמד, משפט צדק, ב' שלוניקי תקי"ט, סי' לה, ע ע"א. על מלמדים ראו גם: מים עמקים, שם, ספירה שניה, סי' מא, ע ע"ב: ר' שמואל די מדינה, שאלות ותשובות, יורה דעה, שלוניקי שני, סי' קמא, צב ע"א.

75 על ממזני העבירות נהפך המוסר הציבורי ראו: בן-נאה (לעיל, הערה 47), עמ' 206.

76 ספר תקנות והסכמות (לעיל, הערה 46), סי' נב, מ ע"ב-מא ע"א. השוו לדברי ר' חיים פאלאגי ביחס לעירו, איזמיר: יעניינו ראו להרבנים אשר לפנינו היו מכריזים בקהל[ת]ה] קדושת[ת]ה] דבחור שלא נשא אשה עדיין לא ילך למדרש בלילות ולסליחות באשמורת אם לא ילך אביו או אחיו הגדול עמו... (תוכחת חיים [לעיל, הערה 34], ב, סז ע"ב). על משמרת הלימד בערב יום ברית המילה ובהזמנות אחרות ראו: א' הורוביץ, 'משמרת לילה במסורת היהודית: בין תרבות עממית לדת רשמית', התרבות העממית, בעריכת בי"ז קדר, ירושלים תשנ"ז, עמ' 209-220.

קי פאסי און אינו ג'זשטו די קאזאוני ני פואידין איר אלוש פזמנג'יש אקאנטאר אין נוגי די ויאלה אאן קי ס'יאה פאריינטי ני מאנסיבו סין קאזאר פואידי איר אמילדאר לאש נוגי'ש.⁷⁷

תרגום: ולא יוכל ללכת לשיר מי שהוא בחור לא [שמחת] חתנים ולא [בית]תלמד תורה [ב]שבת לא בשום קהל שיש חתן או אבי הבן או בעל הברית עד שחעבור שנה שלמה מנישואיו ולא יוכלו ללכת לפזמנג'יש לשיר בליל הברית אפילו אם הוא קרוב, [וגם לא] בחור שאינו נשוי, יוכל ללכת לקריאה (-קריאת תיקונים, לימד) בלילות.

הסכמת איזמיר מניחה כדבר מובן מאליו שבין תפקידיו של השוליה עליו גם להעניק טובות הנאה מיניות למעסיקו. ההסכמה מציינת במפורש את העוני שגרם לנערים לשרת אצל בעלי מלאכה גויים, החשודים כולם על משכב זכר, על אף הצפוי להם.⁷⁸

אמנם, בידינו רק תקנות ספורות מכל המרחב הגיאוגרפי העות'מאני בפרק זמן של כשלוש מאות שנה, אך בהתחשב באופיו העדין של הנושא אין זה מעט. ניתן להציע שני הסברים למיעוט התקנות על משכב זכר: (א) הודאה בכך שמדובר בגזירה שאין הציבור יכול לעמוד בה, והכרה שבשתיקה בשכיחות התופעה ובאי היכולת למונעה. (ב) הכרה בחוסר היכולת לפקח ולהפעיל סנקציות נגד עבריינים, הן בשל העדר אמצעי פיקוח על מה שנעשה בחדרי חדרים הן בשל המגבלות על האוטונומיה השיפוטית של הקהילה.

את מקום ההסכמות, הסנקציות והכלים הרשמיים לפיקוח ולבקרה על המוסר הציבורי חזקו והשלימו אמצעים לא רשמיים: דרשות והטפות בבתי הכנסת ובמוסדות החינוך, שבהם הפנימו צעירים ומבוגרים את הנורמות של החברה היהודית; ולא פחות מכך - דעת הקהל ההלחץ של המשפחה ושל מסגרות חברתיות ומקצועיות אחרות להינשא ולקיים חיים מהוגנים; כל זאת בצל החשש המתמיד מפני מכשיר פיקוח בלתי רשמי אך רב חשיבות - רכילות ושמעות.

בידינו דוגמאות ספורות להנחיות ולאזהרות בנושא זה. ר' יצחק מולכו מייצג:

ויחזר הרבה שלא יניח אדם את בנו לצאת ולבא יחידי בשמחות וגיל שרוב הבחורים נכשלים בלא ואת זכר לא תשכב משככי אשה והקלר תלוי על צואר אביהם שאין הלכים אחריהם

77 ראו: אורחות ישר (לעיל, הערה 31), קמא ע"ב-קמו ע"א. ממקור אחר נראה כי התקנה נתקיימה כבר במאה ה'י"ז. ראו: ר' יוסף דוד, מעשה הצדקה, בתוך: ימי דוד, שלוניקי תר"ו, קלו ע"א, התקנה ה"ט: 'שלא להניח ללכת אנשים בלילה שקדם החתונה בבית הכלה וכן בבית הזמן בליל הסגר מפני כמה משולות המפורסמים וכמו שהנהיגו בזה רבותינו הזקנים.

78 לא ולא יהיה קדש בבניי (-בבני ישראל). אינו בנמצא חלילה בשום מקום שישראל מצויים שם אך זו רעה חולה כי העניות לא הניח מידה טובה ומכרחה בני עניי להיות אצל אמני נכרים להתלמד אומנות ועי"ז (-ועל ידי זה) יצאים תקלות כי הם חשדים על כך. ע"כ (-על כן) הסכימו רבני מתא העי"א (-ה עליהם יגן אמן) ותוכחה בצבור כי מהיום הזה והלאה לא יוכל שום בר ישראל להניח לבנו בחור אצל גוי בשום אומנות וכן אם היתום או האפטורופוס יחזר על כך... (ר' חיים פאלאגי, משא חיים, אומיד תרל"ז, סי' ע, כא ע"א). דבריו נותרו למעשה בגדר המלצה.

כשהם יוצאים לשמחות וגיל ובפרט בחבורת חבירים... וכן הלומד נערים גדולים מעשר שנים ואילך עד שיהיו נשואים צריך המלמד ליתן עין השגחתו עליהם שלא ינחם לילך או לישיב במקום מרצנע... ע"כ (-על כן) האיש הירא את דבר ה' כשרואה את בנו שהגיע לבן שנים עשר שנים יעמד על משמרתו לשומרו שהוא מתפתה בפתיו קל...⁷⁹

אף ר' חיים פאלאג'י, גדול חכמי איזמיר במאה הי"ט, מיעץ לאבות להשיג על בניהם:

שתהיה השגחתך עליו אל כל המקום אשר ישכב גם הוא שמה שלא יהיה צד נדנדוד עבירה ויחד עם אשה פניה ועם המשרות שבבית וכ"ש (-וכל שכן) שלא יהיו ביחד עם זכר[ים] [במק[ים]] אחד ובפרט כשהן בחורים (-כלומר רווקים צעירים)... ומכ"ש רווקים דאסורין לשכב יחד ויש למחות ביד העושיין כן.⁸⁰

ובמקום אחר כתב:

...ולכן צריכים לראות ולחפש חיפש מחיפש בכל בדקי העיר מגדל ועריות ומאכלות אסורות ובפרט באיסור משכב זכור כי הן בעון אסור דרי וצריכים ביוזי הקנסות לחזור אחריהם בכל מקומות מושבתם של בחורים ונערים ופנים שלא ישנו במקום אחד...⁸¹

מנימת הדברים ברור שהרבנים היו מדעים היטב לשכיחותה של התופעה וראו בה רעה כמעט בלתי נמנעת.

תכליתן העיקרית של התקנות וההנחיות המוסריות היתה אפוא למנוע מפגשים בעלי פוטנציאל מיני, בידיעה שמתח מיני בין גברים לנשים, ובין גברים לנערים, היה צפוי וכמעט בלתי נמנע. מאלפת העובדה שהגבלת תנועתם של הנערים מקבילה להגבלת תנועתן של הנשים בעיר המוסלמית. בשני המקרים נדרש מושא התשוקה - או הקורבן הפוטנציאלי - להסתיר ולרסן את מיניותו ולהימנע מלגרות את הגבר, שתשוקתו אינה ניתנת לשליטה. מכנה משותף נוסף הוא תפקידו של האב, או של אפוטרופוס גברי אחר, כאחראי וכערב לשמירה על תומתם של הכפופים לו, ובכך לשמור על כבודו.⁸²

בשל אופיה האינטימי של העבירה נשאר מרבית המקרים בלתי ידועים לרשויות והעבריינים לא נענשו, בדיוק כפי שאירע בחברה הסובבת ובחברות אחרות, אף שהן אסרו להלכה על קיום יחסים בין גברים לגברים. גם במקרים הנדירים שנחשפו וניתנו להוכחה

79 ארחות יושר (לעיל, הערה 31), קמה ע"א-ע"ב.

80 תוכחת חיים, בראשית (לעיל, הערה 34), נב ע"א. לשון התשובה מלמדת כי החשש ממשכב זכור היה רלוונטי יותר ממשכב עם משרתת או עם שפחה. ראו גם דברי ר' אלעזר אפאי, לעיל, הערות 33-32.

81 ר' חיים פאלאג'י, תוכחת חיים, שמת (לעיל, הערה 34), קב ע"א.

82 הטלת האחריות על האב כבר מצויה בכתבי ר' אליהו דירידאש במאה הי"ז: 'וזכור הזה צריך האדם להרחיק את בנו ולשומרו מכל דבר שאיפשר שיבא לידי הרחוק חטא קדם שישא אשה' (ראשית חכמה [לעיל, הערה 51], שיח ע"א). אף החוק השרעי קבע שגבר אפוטרופוס (בעל, אב או קרוב אחר) אחראי וערב למסירותם של נשים וילדים שבחסותו. אם נכשל בכך, היה צפוי לעונש ולפגיעה בכבודו. ראו: הד [לעיל, הערה 15], עמ' 102; אימבר (לעיל, הערה 12), עמ' 185.

בבית הדין, נתקשתה הקהילה לממש את איומיה בשל מגבלות השיפוטי העצמי. עבירה זו גם לא נחשבה מרכזית או מאיימת ולא חייבה את הסגרת העבריינים לשלטונות. על העדר אפשרות להעניש את העבריינים מצד ר' יהודה חליווה. הוא תיאר את ההווי הארצישראלי בשנות הארבעים של המאה הי"ז: 'כי מצד שאין המשפט בדינו בזה המלכות הנקרא מלכות חוגרמה כי יש מן הבחורים שהם נכשלים ונפתים אחר יצרם וכ"ו'. חליווה ראה בתופעה נפוצה זו סימן הכר לפריקת עול ולהידרדרות מוסרית ודתית, ששורשן העדר כוח כפייה וענישה.⁸³

ג. סיכום

מאמר זה אינו פרק בהיסטוריה של ההומוסקסואליות אלא בהיסטוריה של התנהגויות מיניות, ובעיקר בשיח על אודותיהן בקרב יהודי האימפריה העות'מאנית. הוא מראה כיצד הובנתה המשמעות של יחסי מין בין בני אותו המין בחברה היהודית בהקשר תרבותי וכוונולוגי מוגדר.

זו היתה חברה פטריארכלית, מסורתית ומעמדית. מערך המיניות שפעל בה היה מגוון, ובכך דמתה לחברות אחרות בתקופה הקדם מודרנית. בחברות אלה לא היה המגדר נתון טבעי, זהות גברית או זהות נשית נקבעו על פי מכלול ההתנהגויות החברתיות ובכללן התפקיד המיני. שליטה וחזירה היו מסימניה של גבריות, בלא קשר למינו של אובייקט התשוקה או נשוא הפעולה, ולא היה דימי שלילי להזקקותם של גברים לחסדי נערים. אף לא נתקיימה בה החלוקה הבינארית המודרנית להטרוסקסואלים ולהומוסקסואלים, למיניות נורמלית ולמיניות סוטה.

בחינת הידיעות על קיום יחסים הומו-אירוטיים בחברה היהודית העירונית באימפריה העות'מאנית, ועוד יותר מכך על התייחסותם של ראשי הציבור היהודי וחכמיו לתופעה זו, מאלפת ביותר. על אף האיסור המקראי המפורש, ועל אף איסורים מאוחרים שחומרתם הועצמה בכתיבתם של בעלי קבלה ומוסר, מורים עשרות מקורות עבריים שבציבור היהודי שררה מציאות שונה לחלוטין מוז שהיינו מציירים לעצמנו, ויחסי מין בין בני אותו המין היו שכיחים למדי.

המקורות מציגים שלושה דגמים של התנהגות הומוסקסואלית: (א) המדל האי-שוויוני השכיח, שבו מתקיימת התאמת גיל, מעמד ותפקיד. כבמערכות יחסים אחרות, גם במערכות היחסים בין בני אותו המין היה התפקיד המיני בדרך כלל פועל יוצא של גיל ושל סטטוס

83 מ' אידל, ר' יהודה חליווה וספרו צפנת פענח, שלם, ד (תשמ"ד), עמ' 122-123. באותן שנים ממש נתפס בצפת אדם 'שנורק[ה] בו מינות וכן אחר הזכור'. הוא הוסגר לשלטונות העיר, נכלא והולקה. ראו: ר' משה מטראני, שאלות ותשובות, א, ויניציה ש"צ, ס"ב, ע"א. זו הידיעה היחידה לפי שעה על הענשה פיטית, ואלי בעיר קטנה ומרחקת ממרכזי השלטון ניתן היה להשיג לכך היתר שרעי ביתר קלות. על מגבלות השיפוט העצמי ראו: ר' הקר, 'גבלותיה של האוטונומיה היהודית: השיפוט העצמי היהודי באימפריה העות'מאנית במאות ה-16 וה-18', תמרות בהיסטוריה היהודית החדשה - שי לשמאל אטינגר, בעריכת ש' אלמוג ואחרים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 349-388.

לעבירת משכב זכר, למרות שכחותה בחברה. הודגמאות המובאות במאמר, הן ההלכתיות (התבטאויות של חכמים בתשובות ובדרשות) הן הממסדיות והציבוריות (תקנות ותלונות) מדברות בעד עצמן. לא ברור מדוע התבטאותו של ר' יוסף קארו: יש להתרחק מלהתייחד עם הזכר' (שלוהן ערוך, אבן העזר, סימן כד, סעיף א) נראית למחבר כהמלצה בלבד (עמ' 189-190). הציבור וכן החכמים מדעים לשכחות התופעה, ואינם יכולים להתמודד דרך קבע עם העבריינים, אך אין זה אומר שלא ראו בתופעה עבירה חמורה, או שביכרו להעלים עין ואף לחפות על העבריינים (ראו עמ' 194, 198-199 וכן בסיכום).

(ג) אכן, הידיעות על עוברי עבירת משכב זכר נחבאות בספרות השר' בתוך דיונים בעניינים אחרים: כשרות לעדות, התרת שידוכין וכו' (ראו עמ' 190, 195), אך כך גם לגבי מעשים מיניים אחרים, כמו זנות וביקר אצל זנות (יהודיות ולא יהודיות) או קיום יחסי מין עם שפחות. גם נושאים אלה נזכרים בספרי השאלות והתשובות בקשר לעניינים הלכתיים הנובעים מהם, כגון מעמדם המשפטי של ילדים שנולדו מקשרים אלה או הודקקותן של נשים לייבום או להליצה,² והעבירות אינן נדונות בנושא לעצמן.

(ד) יש להבחין בין מי שקיימו יחסי מין עם נערים כחלק מתהליך התבגרותם ומחוסר אפשרות של התנסות מינית עם נשים, והם ככל הנראה הרוב (ועל כך עומד המחבר בהרחבה), לבין מי שהמשיכו לקיים יחסי מין עם גברים גם לאחר שנישאו משום היותם הומוסקסואלים – כמובן מושג אנכרוניסטי לתקופה – שאינם נהנים או אינם מסוגלים לקיים יחסי מין תקינים עם נשים.³ העובדה שאין בספרות השר' עתירות של נשים נגד בעל הנהוג לחלוק את מיטתו עם בני מינה (עמ' 192), ולעומת זאת הן אינן נרתעות מלהתלונן על עניינים אינטימיים אחרים, אינה מתמיהה. היא מעידה, לדעתי, על כך שרוב הגברים שנישאו לא עסקו במשכבי זכר כדבר שבשיגרה, אלא להיפך: אם 'טו' מדרכם הרי העדיפו לעשות זאת במשכבי אשה'.

תגובה לדברי רות למדן

מאת ירון בן-נאה

(א) בתגובתה למאמרי נוגעת ד"ר למדן בשאלת היחס העקרוני למשכב זכר בקרב יהודי האימפריה העות'מאנית, והיא סבורה 'שגם החברה היהודית נקטה עמדה ערכית-מוסרית שלילית לגבי הנושא'. מי הם מייצגי 'החברה היהודית' שעליה מדברת למדן – האם חכמים, פרשנים ומשיבים? הלאו אנו חיים מפי כתבים שהם בדרך כלל בני העילית הרבנית. טבעי הוא שגישתם תהיה שלילית. האם יש להסיק מכאן על היחס של שאר מרכיבי החברה, השונים מהם בחינוכם, בהשכלתם ובמידת מעורבותם בחברה הסובבת? האם נכון לדבר על מציאותה של 'דעת קהל' מגוליתית בנושא מן הנושאים?

יתר על כן, אין לנו כל עדות לכינוי או לכינויים שרווחו בציבור היהודי (או בקרב ההמון המוסלמי והנוצרי) ביחס לפעילות המינית האמורה ולשותפים במעשה. איננו יודעים אם עורר כינוי שכזה צחוק ולגלוג, או שמא העלה סומק בלחיי השומעים החסידים. המקורות שבידינו מורים אמנם שהיה בכינוי זה גנאי מסוים, ובחודאי שלא עניין להתפאר בו. עם זאת, יש לזכור שקיימת בציבור (על רבדיו השונים) עמדות מובחנות: גורמת לגבי נערים שונות מאלה השוררות ביחס לרווק זקן או לגבר נשוי, ונורמות ביחס לבן מעמד זה שונות מאלה של בן מעמד אחר.

למדן סבורה כי ההעדפה המינית עצמה יצרה שם רע, ללא הבדל בין 'רובע' ל'צ'רבע'. דא עקא, ספרות המקור מלמדת כי הטיפוס הפסיבי הוא זה שספג בו מצד הציבור, כמעט בכל התברות האנושיות שלפני המאה העשרים. האם נגית שהיהודים היו שונים בזה? מי שסבור כך, עליו מוטל נטל ההוכחה.

(ב) למדן כוללת חכמים, מנהיגים, פשוטי עם מכל הסוגים ועבריינים תחת השם 'חברה' ורואה בהם ישות אחת. רגליים לדבר שחכמים היו מחויבים יותר לעמדת ההלכה מאשר הציבור הרחב, גם אם מדובר בחברה מסורתית. אלמלא נתקיים שוני בין 'עמדת חכמי ההלכה' לבין 'עמדת הציבור' לא היה נוצר הפער בין אידיאל למציאות, פער שלמדן מודה בקיומו. יתרה מכך, היא מעצימה את טיעוני, ולבסוף מלינה על שהפרותי בתיאור סובלנותם של מנהיגי הציבור היהודי ובעלי ההלכה באימפריה העות'מאנית ביחסם לתופעת משכב זכר. לעניין חיפוי על עבריינים, כתבתי כי לעתים 'היתה אהדת הציבור נתונה לעברייך, והם חיפוי עליו במדע הסתירו את מעשיו' (עמ' 194) – לא חכמים ולא מנהיגים, ולא בכל מקרה ומקרה. לא טענתי כלל שהחכמים 'לא ראו בתופעה עבירה חמורה'. העבירה אמנם חמורה, אך החידוש שלי היה שהיא אינה חמורה בעיניהם מעבירות אחרות, ובחודאי שאינה נחשבת קטגוריה נפרדת.

דברי ר' יוסף קארו, בעניין ייחוד זכרים, מגוססים בפירוש כהמלצה, שהרי אין כל איסור בכך, ואין זה אלא גדר המתחייב לדעתו מריבוי משכבי זכר בזמנו ובמקומו.

(ג) אין חולק על העובדה שגם עבירות מין ועבירות מסר אחרות מובאות בספרות השר' ובמקורות

2 ראו: ר' למדן, 'החזקת שפחות בחברה היהודית בארץ-ישראל סוריה ומצרים במאה השש-עשרה', ימי הסהר, פרקים בתולדות היהודים באימפריה העות'מאנית, בעריכת מ' רוזן, תל-אביב תשנ"ו, עמ' 371-355.

3 כיום נאמד מספר ההומוסקסואלים באוכלוסייה בשלושה-חמישה אחוזים. אין לשער שהנטייה היתה נפוצה יותר במאות קודמות.

אחרים, בדרך כלל, אגב אורחא ואינן נדונות לגופן. לדעתי, הדבר מורה על דפוס שיטתי של הימנעות מודעת מטיפול בנושאים אלה ועל רתיעה מהליך שיפטי עקר נוכח מגבלות השיפוט העצמי והקושי לממש ענישה המתחייבת על פי ההלכה.

ככלל, המקורות הללו אינם מעוררים רושם אחיד על הקרא בן-זמננו, והם ניתנים לפירושים שונים, מסתברים יותר ומסתברים פחות. טענתה של למדן נוגעת בעקיפין לדין העקרוני בדבר המשמעות שיש לייחס למקרים המופיעים במקורות, כלומר, כמה משתקפת בהם המציאות ההיסטורית. כאן עומדת לרשותנו יכולת ההשוואה לחברות יהודיות אחרות בנות הזמן. לו בדקה וערכה השוואה בין חברה זו לחברה של יהודי מזרח אירופה, למשל, היתה למדן רואה בעליל את ההבדל העצום בהיקרות התופעה, ברשם שעשתה על הציבור לרבדין, ובתגובת לה.

(ד) האבחנה בין רחוקים לנושאים נזכרת במאמרי (עמ' 187-188, 193), ואני בהחלט מסכים כי רוב הגברים שנישאו זכו לממש את נישואיהם (אבחנה שלמדן אינה מתייחסת אליה כלל) קיימו כנראה יחסי מין הטרוסקסואליים.

כדי להמחיש ולחדד את הדברים אביא מקור שלא נזקקתי לו במאמרי, ואני מודה לרות למדן שסיפקה לי עילה לכך. מדובר בספר מוסר שחיבר חכם אשכנזי בשם ר' אפרים חיות, שהתיישב באסתנובול, בירת האימפריה העות'מאנית, בשנות העשרים של המאה הי"ט.¹ יש בדבריו חידוש, ייחוד ושוני לעומת כל מה שאנו מכירים מכתביהם של חכמים מקומיים, הן בעצם הקדשת דין עצמאי לנושא משכב זכר (דין שהיקפו כחמישים מכלל החיבור), הן בגישתו ובנימת דבריו, שהם חריפים וחמורים יותר מכל האחרים. מעבר לחשיבותם של הדברים בהקשר הנוכחי, נוכל לראות בהם גם הבט נוסף לדרך השונה שבה התמודדו חכמים אשכנזים וספרדים עם בעיות הזמן.

חיות מספר לקראי כי מעולם לא העלה על דעתו שיהודים חוטאים במשכב זכר. המפגש הראשון שלו עם התופעה היה בשאלוניקי, שבה הסתבך משרתו עם נער יהודי שעיסוקו בזנות הומוסקסואלית היה ידוע לכל. מגודל הזעזוע מיהר חיות לפטר את משרתו.² לאחר שנפקחו עיניו עמד על תפוצת התופעה בתחומי האימפריה העות'מאנית, הן בקרב האוכלוסייה הכללית הן בקרב יהודים, וגילה לתדהמתו שהציבור אדיש כלפיה:

...שבעה'ר (-שבעונותינו הרבים) מדינות אלו משובש[ן]ת בחשך (!) בענין זר חוץ מדרך הטבע. על הראשונים מה שכתבתי למעלה מעון הנצאת ז'י"ב ב'מ (=ורע לבטלה בר מנן) אנו מצטעריז... ועתה בעה'ר באו זדים ארורים תיפח רחם ונשמתם להוסיף סרה ולמעול מעל באלהי ישראל... והמה ימח שמם וימח זכרם עושים תורתינו הקדושה פלסתר... שבכל מדינות העולם פראנקיא'ה פראנצ'י' איטאלי'א אינגליז'י ופלונז'י' אפי'ל[ן] האומות המאמינים ביש' הנוצרי נזהרין ממשכב זכור ומכ'ש וק'ז (-ומכל שכן וקל וחומר) שבר ישראל מגודרים ומפרשים מאת התועבה... בעה'ר במדינות הישמעאלים אפי'ל[ן] היהודים נחשזו על משכב זכר אוי ואבוי אוי לאותה בושה אוי לאותה כלימה היינו חרפה לכל העמים הישמע או היראה כזאת כי תועבה נעשתה גם בישראל

- 1 ר' אפרים חיות, מקראי קדש, קישטא תקפ"ט. תודה לידידי דב הכהן על שהפנה את תשומת לבי לספר זה.
2 מקראי קדש, טז ע"ב.

ובעה'ר אין איש שם על לב כי אם כולם צועקים על מה זה ולמה בא עלינו צור[ן] רבות וכל יום קללתה מרובה מחברתה וטח עיניהם מראות העין הפלילי שגרם להביא כל הצרות ב'מ ואין חרש ואין מבקש למצוא תרופה למכתם... ואחרי כן שמעתי גם בשאר מקומי[ן] שיש יהודים נחשדי[ם] בזאת התועבה...³

על חומרת העבירה נוספת העובדה שיש בה משום קלון ובזיון לעם ישראל בפני האומות האחרות (האירופיות): 'כי חרפה היא לנו ולכל ישראל כשומעים העמים שיש בישראל קדשים ונחשדים בתועבה המגואלה הזאת'.⁴

לדברי חיות, באה הטפתו למלא את החסר, שהוא מסבירו בכך 'שזה דבר זר ורחוק מן השכל שיעבור אדם ונ[ג]י[ע]שה הרעה הגדולה הזאת וחשבו [החכמים] שהוא ללא צורך'.⁵ הוא מדגיש שלא נתכחן להתגאות בבידעותיו ולא לזלזל בכבוד הרבנים שקומזחו 'לא אמרו דבר'. למרות זאת, יש בדבריו ביקורת מרומזת על חוסר הפעולה, בעיקר מצד החכמים הספרדים, וקריאה לפעול כלפי מה שנראה לו כעבירה הנתעבת ביותר שניתן להעלות על הדעת:

...וי ווי לאודנא (-לאחון) דשמע קל ענות בעה'ר היאך נתפשת (-צ"ל: נתפשטה) הצרעת הסומאה שעברו ושנו ממש קרוב להתיר... וביותר ארוד הגבר אשר הוא חוץ מגבר בני אדם בעו[ן] משכב זכר... אולם צריך להכותו מכת מרדות מאה ויותר אפי'ל[ן] שימח פגרו הנמאס המתועב... ומדוע נסוג ידינו אחור להיות אנחנו ח(ו)סים על נפש לא מטהרת כי אם טמא טמא נקרא עוד טמאתו בו והוא חייב מיתת סקילה צריך לעשות תחבולה להרוג אותה (!) למען ישמעו ויראו ולא יוסיפו לעשות כדבר הרע הזה... ומכ'ש (-ומכל שכן) שזה העובר על חייבי מיתות ב'ד (-בית דין) המפורש בתורה במשכב זכר שהוא בארוד ובנידוי מב'ד של מעלה ומב'ד של מטה ורבעה בו כל האלות שבתורה יש'י (-ימח שמו וזכרו) מתנת השמים והבדילו ה' לרעה שכל הרעות שיבואו מכתו יחולו על ראשו...⁶

- 3 שם, טו ע"א-ע"ב. ההדגשות כאן ולהלן - שלי. על הקשר בין עבירה זו לאסונות שונים ראו גם: שם, יט ע"א, כא ע"ב.
4 מקראי קדש, כד ע"א. על הבושה ראו גם: שם, טו ע"ב.
5 שם, ז ע"א-ע"ב.
6 שם, כב ע"ב-כג ע"ב, בדילוגים.